

8
2014 (224)

Щомісячний науково-практичний
юридичний журнал
видається з 1 січня 1996 р.

ПІДПРИЄМНИЦТВО, ГОСПОДАРСТВО і ПРАВО

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМ. АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА НАПРН УКРАЇНИ

Шеф-редактор
МАКАРОВА
Алла Іванівна

Редакційна
колегія:

ХАВРОНИК
Микола
Іванович
*головний
науковий
редактор*

МЕЛЬНИК
Микола
Іванович
*заст. головного
наукового
редактора*

БЕЛЯНЕВИЧ О.
БОБРИК В.
ГАЛЯНТИЧ М.
ДЕМЧЕНКО С.
ЗУБ І.
КРУПЧАН О.
КУБКО Е.
КУЗНЕЦОВА Н.
ЛУК'ЯНЕЦЬ Д.
ЛУЦЬ В.
МАЙДАНИК Р.
МАМУТОВ В.
НАВРОПЬКИЙ В.
СТЕЦЕНКО С.
ТОРГАШИН О.
ШАКУН В.
ШЕВЧЕНКО Я.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Катерина Полетило

Інформаційні права та свободи людини й їх судовий захист
у конституційних нормах Хорватії

3

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Марина Чипко

Некоторые вопросы международно-правового регулирования
использования возобновляемых источников энергии:
Рамочная Конвенция ООН об изменении климата
и Киотский протокол

8

Марта Келестин

Міжнародні угоди по цукру другої половини ХХ століття

13

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

Петро Гуйван

Строк суб'єктивного матеріального права
як характеристика його змісту

19

Любов Лещенко

Загальна характеристика прав і обов'язків фізичної особи,
що не входять до складу спадщини

24

ТРУДОВЕ ПРАВО

Юрій Зінченко

Щодо перспектив застосування контрактної форми
трудоного договору з працівниками банку

28

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

Віталій Пашков

Особливості забезпечення діяльності суб'єктів
господарювання на фармацевтичному ринку

32

Стефанія Осадчук, Микола Осадчук

Проблеми правового регулювання ліцензування
та шляхи їх подолання

37

АГРАРНЕ ПРАВО

Олександр Бондар

Місце контрольно-наглядової діяльності у сільському
господарстві в предметі аграрного права

41

Ярослав Сидоров

Внутрішні аграрні організаційно-управлінські відносини
у сучасних умовах господарювання:
актуальні питання правового забезпечення

45

На першій сторінці
обкладинки –
пам'ятник
Магдебурзькому
праву в м. Києві

Юлія Канарик Визначення поняття «виробництво молока та молочної сировини» в аграрному праві	50
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО. ТЕОРІЯ УПРАВЛІННЯ. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО	
Петро Лівак Вирішення правових, фінансових і соціальних проблем програми замісної підтримувальної терапії та захист прав людини в Україні	56
Наталія Литвин, Світлана Мороз Шляхи протидії корупції в підрозділах правової роботи Державної фіскальної служби України	60
Юлія Козаченко Акредитація закладів охорони здоров'я як адміністративно-правовий засіб забезпечення прав пацієнтів	64
Валентин Зьолка Удосконалення лінгвістично-юридичного тлумачення ключових понять у сфері роботи з персоналом у Державній прикордонній службі України	68
Юлія Максименко Право в умовах інформатизації	72
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО	
Олена Яра, Андрій Правдюк Питання встановлення адміністративної та кримінальної відповідальності юридичних осіб за незаконне використання об'єктів права інтелектуальної власності	75
КРИМІНАЛІСТИКА	
Владислав Негребецький Перевірка показань на місці в системі слідчих дій	78

Співзасновники:

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
ім. академіка Ф. Г. Бурчака
Національної Академії правових наук України,
ТОВ «Гарантія»

Видавець: ТОВ «Гарантія»

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15779-4251ПР від 02.11.2009 р.

**Журнал рекомендовано до друку вченою радою Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
(протокол № 7 від 16.07.2014 р.)**

УДК: [342.7 : 343.12] : 342.1 (497.5)

Катерина Полетило,

канд. юрид. наук,
помічник судді Апеляційного суду
Рівненської області

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ Й ЇХ СУДОВИЙ ЗАХИСТ У КОНСТИТУЦІЙНИХ НОРМАХ ХОРВАТІЇ

У статті аналізуються інформаційні права і свободи людини, їх судовий захист та особливості судочинства в Конституції Хорватії.

Ключові слова: інформаційні права та свободи людини, судовий захист, Конституція Хорватії.

Входження України до світового інформаційного простору крім здобутків, що сприяють розвитку, несуть загрози правам і свободам людини в інформаційній сфері. Проблема захисту інформаційних прав і свобод людини в суді є особливо актуальною, бо визначає демократичний вибір держави, безпосередньо впливає на стан національної безпеки України. Прагнення України до Європейського Союзу (далі – ЄС) потребує захищеності інформаційних прав і свобод людини відповідно до цінностей демократичного суспільства цієї спільноти. Одним із шляхів удосконалення вітчизняного законодавства та судочинства в захисті прав і свобод є вивчення досвіду країн – членів ЄС.

Проблеми захисту інформаційних прав і свобод людини у країнах ЄС досліджували В. Костицький, В. Манукян, П. Рабінович, С. Шевчук та інші. Проте спеціальних досліджень, присвячених захисту інформаційних прав і свобод людини судами Республіки Хорватія (далі – Хорватія) немає.

Мета цієї статті – порівняти конституційні норми, що гарантують інформаційні права та свободи людини, в Хорватії та в Україні, дослідити можливості Конституції Хорватії на предмет захисту інформаційних прав і свобод людини в суді.

Хорватія – самостійна держава, Конституція якої чинна з 15.12.1997 р. [1]. Це демократична держава, в якій усім громадянам гарантується дотримання прав відповідно до демократичних норм ООН та країн вільного світу (розділ I), яка з 2013 р. є членом ЄС. У Хорватії влада належить народу як співдружності вільних і рівноправних громадян. Форма правління у цій державі – парламентська; парламент держави – Хорватський державний сабор є двохпалатним (Палата представників і Палата жупаній). Влада Хорватії

поділяється на законодавчу (Хорватський сабор), виконавчу і судову. Вищими цінностями конституційного ладу Хорватії є свобода, рівність, національне рівноправ'я, миротворчість, соціальна справедливість, повага прав людини, недоторканність власності, охорона природи й оточуючого середовища, верховенство права та демократична багатопартійна система.

Правам людини й основним свободам в Конституції Хорватії присвячено розділ III «Основні свободи, права людини та громадянина». Всім жителям Хорватії гарантовані однакові права та свободи, всі є рівними перед законом (ст. 14). Конституція Хорватії передбачає загальний підхід до їх обмеження: *свободи і права громадян можуть бути обмежені тільки законом з метою захисту прав і свобод інших людей, а також правопорядку, суспільної моралі та здоров'я* (ст. 16). Із позиції захисту основних прав і свобод людини ця стаття зобов'язує хорватські суди здійснювати додатковий контроль правильності обмеження державою останніх. Подібна норма в Конституції України відсутня, а кожна норма має свою обмежувальну частину.

Основою захисту прав і свобод людини в Конституції Хорватії є така норма: *кожний, хто порушив положення даної Конституції про основні свободи та права людини і громадянина, несе персональну відповідальність і не може виправдовувати свої дії необхідністю виконувати вищестоящі розпорядження* (ст. 20). Цінність наведеної норми вбачаємо в тому, що при оскарженні порушення будь-якого права чи свободи особи, суд зобов'язаний встановити того, хто їх порушив (конкретну персону). Вітчизняна Конституція подібної норми теж не містить. Її включення забезпечило б реалізацію принципу передбачуваності в судочинстві: кожен би знав, що за порушення основних прав і свобод особи він буде покараний. З іншого боку, подібна нор-

ма зобов'язала б будь-якого посадовця толерантно ставитися до кожної людини.

Існуюча в Конституції України норма про те, що «Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» (ст. 55) не завжди дає змогу покарати винного. Так, за бездіяльність органу державної влади, стягнення може провадитися із держави.

Інформаційні права та свободи особи включені до хорватської Конституції у підрозділ 2 «Особисті та політичні свободи і права» розділу III. У цьому підрозділі ряд статей безпосередньо присвячені інформаційним правам і свободам людини. Зокрема: *кожній людині та громадянину гарантована повага та правовий захист його особистого та сімейного життя, гідності, репутації, честі* (ст. 55). У Конституції України аналогічне право задекларовано так: «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України» (ст. 32).

Порівняння наведених статей конституцій обох держав свідчить, що хорватська норма включає «право поваги» до особистого та сімейного життя, якого не містить українська, що суттєво звужує можливості останньої. Відсутність в українській нормі «права поваги» ускладнює роботу судів у процесі захисту цього основного права. Для підтвердження зазначеного спиратимемося на ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ або Конвенція): «Кожен має право поваги до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції» [2] і на прецеденти Європейського суду з прав людини:

а) *хоча основним завданням ст. 8 є захист індивіда від свавільного втручання з боку державних органів влади, вона не просто зобов'язує державу утримуватися від такого втручання: крім цього негативного припису з неї можуть випливати і позитивні обов'язки, невід'ємні від реальної поваги до приватного і сімейного життя* [Ейрі проти Ірландії (Airey v. Ireland), 09.10.1979 р., серія А, т. 32, с. 17, п. 32]. Спираючись на наведений прецедент стверджуємо, що українська норма «обходиться» позитивні обов'язки держави у гарантуванні згаданого права;

б) позитивні обов'язки зобов'язують державу *створити засоби правового захисту, по сучасному доступні кожному, хто забажає скористатися ними* [Там само, п. 33]. Наведений прецедент вказує на динамічність позитивних обов'язків держави у створенні засобів правового захисту, які з часом змінюються та мають бути сучасними, а точніше – наближатися до ідеалу демократії;

в) позитивні обов'язки держави *можуть включати в себе прийняття заходів, спрямованих на збереження поваги до особистого*

життя [X і Y проти Нідерландів (X and Y v. Netherlands), 25.03.1985 р., серія А, т. 91, с. 11, п. 23]. Цей прецедент пропонує тлумачення «права на повагу» як такого, що зобов'язує державу на прийняття заходів, які забезпечать повагу до особистого життя на перспективу, тобто захистять особисте життя від нових загроз;

г) позитивні обов'язки держави мають на меті забезпечити той факт, що *поняття незалежності особи є важливим принципом, який лежить в основі інтерпретації гарантій, які надає дана стаття Конвенції* [Претті проти Сполученого Королівства (Pretty v. UK), № 5129/03 від 29.04.2002 р., п. 61]. Тільки прагнення до незалежності особи забезпечить демократичний підхід до людини, який полягає в тому, що *повага гідності та свободи людини становить саму суть Конвенції* [Там само, п. 65].

Таким чином, поєднання в наведеній хорватській статті права, що розглядається, з гідністю, репутацією та честю забезпечує повну недоторканність людини, як цього вимагають ідеали демократії. Відповідно, вітчизняні суди не можуть спиратися на тлумачення факту, якого не містить норма; результат – згадане право буде захищене не повною мірою. Разом із тим вихід із ситуації є: у захисті права, що розглядається, спиратись на ст. 8 Конвенції [2].

Інша хорватська конституційна норма гарантує інформаційні права, пов'язані з таємницею листування: *свобода і таємниця листування та всіх інших засобів спілкування гарантована і недоторкана. Обмеження, необхідні для захисту безпеки держави чи ведення провадження в кримінальних справах, можуть бути встановлені лише на основі закону* (ст. 36).

Цій статті відповідає українська конституційна норма: «Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо» (ст. 31).

Із того, що телефонні розмови, телеграфна й інша кореспонденція, відображені в українській нормі, рівносильні «всім іншим засобам спілкування», стверджуємо, що в обох конституціях право на таємницю листування та всіх інших засобів спілкування гарантоване однаково. Різною є лише їх обмежувальна частина. Зокрема, хорватська обмежувальна частина спирається тільки на закон і не потребує попереднього дозволу суду; українська – допускає обмеження лише після отримання судового рішення. У другому випадку має місце додатковий контроль суду над обмеженням. Крім того, можливий дозвіл на

дається судом лише тоді, коли державні органи, функціонування яких забезпечує їм таке право, доведуть, що іншим способом запобігти злочину чи з'ясувати істину в кримінальній справі неможливо. Отже, в українській Конституції має місце подвійний захист права, що розглядається, і менший діапазон державного втручання у це право, ніж це пропонує Конституція Хорватії.

Правам людини, що розглядаються, присвячена і хорватська конституційна норма, яка забезпечує захист персональних даних хорватців: *кожній особі гарантується надійне зберігання та конфіденційність особистих даних, які без згоди їх володільця можуть збиратися, оброблятися та використовуватися лише у випадках, передбачених законом. Законом регулюється охорона бази особистих даних, а також здійснення нагляду за діяльністю інформаційних систем у Республіці. Забороняється використання персональних даних, що суперечать меті їх збору (ст. 37).*

Аналогічна норма вітчизняної Конституції гарантує це право так: «Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.

Кожному гарантується судовий захист права спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації» (ст. 32).

Порівняння наведених норм конституцій обох держав дозволяє стверджувати:

1) згідно з хорватською нормою державі відведено позитивне право надійно зберігати особисті дані й їх конфіденційність у випадках, що не потребують згоди володільця на операції з особистими даними (у передбачених законом випадках); аналогічна українська норма це право подає як негативне відносно будь-кого та державних органів. За порушення права, що розглядається, в судах Хорватії відповідальність, перш за все, несе держава. Відповідно, хорватська норма зобов'язує державу вдосконалювати систему збереження та конфіденційності інформації, українська – лише фіксує факт порушення;

2) на відміну від хорватської, українська норма додатково надає кожному право знайомитись із збіраною про нього інформацією (у перелічених органах і організаціях), яка

не є відповідною таємницею. Іншими словами, у певних випадках контроль за збором персональної інформації ведуть самі громадяни, управляють державними органами та впливають на самоврядування;

3) хорватська норма посиляється на те, що охорона особистих даних і діяльність інформаційних систем регулюється законом; в Україні таке регулювання здійснюється на основі законів України «Про захист персональних даних», Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу України та ін.;

4) заборона на збір персональних даних поза метою їх збору, відображена хорватською конституційною статтею, а в Конституції України не відображена; така норма відображена двома абзацами ст. 5 Закону України «Про захист персональних даних»: «Обробка персональних даних здійснюється відкрито і прозоро із застосуванням засобів та у спосіб, що відповідають визначеним цілям такої обробки.

У разі зміни визначеної мети обробки персональних даних суб'єктом персональних даних має бути надана згода на обробку його даних відповідно до зміненої мети, якщо нова мета обробки є несумісною з попередньою».

Таким чином, у випадку розгляду у суді скарги про невідповідність збору персональних даних щодо мети, громадяни обох держав захищені однаково.

Інформаційне право людини на свободу слова у Конституції Хорватії сформульовано так: *гарантується свобода мислення та вираження думки. Свобода вираження думки включає в себе перш за все свободу друку та інших засобів інформації, свободу слова та публічного виступу, а також вільне заснування засобів масової інформації. Забороняється цензура. Журналісти мають право на свободу поширення та доступу до інформації. Кожній особі гарантується право на оскарження поширеної недостовірної інформації, якщо в публічному повідомленні було порушене її право, передбачене Конституцією (ст. 38).*

Відповідне право в Основному Законі України забезпечене ст. 34: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя».

В основі наведених конституційних норм обох держав є свобода вираження поглядів. Оскільки практикою ЄСПЛ визнано, що *свобода вираження поглядів є однією із найважливіших засад демократичного суспільства та однією з базових умов його прогресу та самореалізації кожного* [Яновський проти Польщі (Janowski v. Poland), № 25716/94, 1991, п. 30], то порівняння цих норм проведемо відносно ст. 10 ЄКПЛ «Свобода вираження поглядів» [2]:

«1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати та передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками та відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду».

Проведений аналіз дозволяє стверджувати:

1) Конституція Хорватії (як і Конвенція) пропонує визначення свободи вираження поглядів. Відповідно, суди Хорватії, встановивши порушення однієї із складових права вираження думки, виносять покарання як за порушення основоположного права людини (від якого залежить становлення демократії). Вітчизняна норма подібної дефініції не пропонує, а паралельно вказує на перелік інформаційних прав, які належать людині (збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію). У цьому випадку вітчизняні суди карають за порушення перелічених прав, не завжди уточнюючи, що вони є складовими основоположного: винесені вердикти різними судами України у подібних випадках суттєво відрізнятимуться;

2) хорватська норма пов'язує вираження думки безпосередньо із пресою, тим самим реалізуючи прецедент: *не тільки завдання преси поширювати інформацію та ідеї – суспільство також має право отримувати їх. Інакше чи здатна була б преса відігравати важливу роль «wartowego psa демократії»* [Торгейр Торгейрссон проти Ісландії (Thorgeir Thorgeirsson v. Island), 25.06.1992 р., серія А, п. 239, с. 27, п. 63]. Керуючись роллю преси в демократичному суспільстві, суди Хорватії розглядають позови щодо інформації, висвітленої в ній саме з позиції суспільної значимості.

Наведена українська норма в явному вигляді не акцентує на вираженні думки через пресу, проте вказує на форми вираження думки: усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Цей факт суттєво полегшує відстоювання в українських судах права на свободу вираження думки за допомогою малюнків, картин [Мюллер та інші проти Швейцарії (Muller and Others v. Switzerland), 1988, № 10737/84, А 133], кінофільмів [Інститут Отто-Премінгера проти Австрії (Otto-Preminger-Institut v. Austria), 1994], радіопередач [«Гроппера радіо АГ» проти Швейцарії (Groppera Radio AG v. Switzerland), 1990], книг [Хендісайд проти Сполученого Королівства (Handiside v. the UK), 1976], плакатів, листівок [Стевенс проти Сполученого Королівства (Stevens v. the UK), 1986] тощо. Хорватські суди мають ще довести, що певна форма поширення інформації підпадає під свободу вираження думки або посилається на згадані прецеденти;

3) обидві норми допускають обмеження права на свободу вираження думки згідно із законом, відповідно до переслідуваної мети (у наведеній хорватській ст. 16 передбачено загальну мету втручання). Разом із тим норми обох конституційних статей не містять визначеного ч. 2 ст. 10 Конвенції критерію обмеження, «необхідно в демократичному суспільстві». Цей критерій зобов'язує суди обох держав встановити, «чи відповідає оскаржуване втручання нагальній суспільній потребі, чи було воно пропорційним легітимній меті і чи були наведені національними органами підстави на виправдання цього втручання відповідними й достатніми» [«Бладет Тромсо» і Стенсаас проти Норвегії (Bladet Tromsø and Stensaas v. Norway) [ВП], № 21980, п. 58, ЕЧПР-III]. Потреба у використанні згаданого критерію для аналізу правильності втручання держави у згадане право в Хорватії прописана у розділі I Конституції (відповідно до демократичних норм ООН і країн вільного світу), а в Україні – передбачена фактом підписання Конвенції;

4) у статті вітчизняної Конституції, що розглядається, не йдеться про журналістське поширення інформації, як це наведено у хорватській нормі. Специфіка журналістського права вираження думки визначена законами України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» та іншими. На нашу думку, конституційне право журналістів на свободу поширення та доступу до інформації у хорватській нормі є більш широким (обмеженням меншою мірою) та демократичнішим, адже журналіст постає як носій інформації, конче необхідної суспільству;

5) у частині заборони цензури та праві кожного на оскарження поширення недостовірної інформації обидві норми однакові: в українській Конституції обидві гарантії визначені ст. 15 («Цензура заборонена») та ст. 32.

Інша хорватська стаття, пов'язана із вираженням думки, могла б входити як обмежувальна частина до ст. 38 Конституції. Вона застерігає: *забороняється і підлягає покаранню будь-який заклик чи підбурювання до війни чи насилля, до національної, расової чи релігійної ворожнечі чи до будь-якої іншої форми нетерпимості* (ст. 39). Хоча подібної статті Конституція України не містить (такі застереження передбачені Кримінальним кодексом України, її введення було б доцільним і логічним, саме після статті, яка забезпечує право на свободу вираження поглядів.

Ще одна хорватська конституційна норма пов'язана із правом на свободу вираження релігійних поглядів: *гарантується свобода совісті та віросповідання, а також вільного і публічного висловлювання релігійних чи інших переконань* (ст. 40). Аналогічна норма не виділена в Конституції України; вона входить складовою до ст. 34), що гарантує кожному право на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Із позиції захисту інформаційних прав людини в суді хорватська є простішою: сформульована без обмежень (враховуються раніше згадані загальні обмеження, визначені ст. 16); вітчизняна потребує доведення того, що висловлювання релігійних переконань є також право на свободу вираження поглядів, та аналізу обмеження цього права значно більшим числом цілей, сформульованих в обмежувальній частині ст. 34.

Надзвичайно цінною є хорватська конституційна норма, яка гарантує кожному право на звернення до органів влади: *кожний громадянин має право на звернення та скарги, на внесення пропозицій до державних та інших публічних органів і отримувати відповіді на них* (ст. 46). Аналогічне право відображене в українській конституційній нормі так: «Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатись до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк» (ст. 40).

Порівняння наведених конституційних норм обох держав свідчить, що, крім державних органів та органів самоврядування, хор-

ватська конституційна норма гарантує кожній особі право на звернення, скарги та пропозиції ще й до інших публічних органів. Це суттєво розширює право кожного хорвата на участь у становленні суспільства (поняття публічних органів охоплює значно ширшу галузь, ніж місцевого самоврядування). При цьому внесення пропозицій в роботу публічних органів призводить до їх постійного вдосконалення, відкритості, плюралізму та толерантності, *без чого неможливе демократичне суспільство* [Джерсїлд проти Данії (Jersild v. Denmark) від 23.09.1994 р., серія А, № 298, с. 23, п. 31].

Правник може не погодитись і апелювати до Закону України «Про доступ до публічної інформації». Проте цей Закон передбачає доступ до публічної інформації й інформації, що становить суспільний інтерес; у ньому не йдеться про отримання відповіді від публічних органів на внесені пропозиції. Вважаємо, що розширення вітчизняної конституційної норми ще й на отримання відповіді на власні пропозиції від публічних органів доцільне.

Висновки

Проведений аналіз дозволяє стверджувати:

якщо державою порушене певне інформаційне право, відповідальність повинна покладатися на конкретного порушника;

під час захисту права кожного на особисте та сімейне життя вітчизняні суди повинні враховувати правовий зміст терміна «право поваги», який зобов'язує державу вживати певних заходів у забезпеченні інформаційних прав і свобод кожного;

вітчизняна норма, яка гарантує право на свободу вираження поглядів потребує визначення цього права: тоді суди каратимуть за порушення його складових, як за порушення основоположного права (рішення судів у подібних випадках будуть однаковими).

Список використаних джерел

1. Конституція Хорватии // Конституции государств Европы: В 3 т. Т. 3 / Под редакцией и со вступительной статьей директора института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л. А. Окунькова. – М., 2001. – С. 437–490.

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з поправками, внесеними відповідно до положення Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13. – Страсбург, 2010. – 24 с.

Стаття надійшла до редакції 26.06.2014 р.

The article deals with the representation of information rights and liberties of a man, their judicial defence, the Constitution of the Croatia.

В статтє анализируются информационные права и свободы человека, их судебная защита и особенности судопроизводства в Конституции Хорватии.

УДК 341.1/8 : 620.9

Марина Чипко,

аспірантка кафедри міжнародного права
і міжнародних відносин
Національний університет
«Одеська юридична академія»

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ:

Рамочная Конвенция ООН об изменении климата и Киотский протокол

В статье исследуются основные положения Рамочной Конвенции ООН об изменении климата, а также Киотского протокола к Конвенции, касающиеся использования возобновляемых источников энергии.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, механизм чистого развития, Киотский протокол.

В конце прошлого столетия у всего международного сообщества стали вызывать беспокойство негативные последствия антропогенных выбросов в атмосферу, спровоцированных промышленной деятельностью государств, а именно – выделение диоксида углерода при производстве электроэнергии, сжигании ископаемого топлива, вырубке и горении лесов. Неуклонно растет количество международно-правовых актов, касающихся разных аспектов стабилизации экологической ситуации в мире. В связи с этим в последние десятилетия значительно изменился подход к международно-правовому регулированию охраны окружающей среды. Многие ученые приходят к выводу о том, что установился новый период в международном праве окружающей среды. Появившиеся многосторонние договоры затрагивают вопросы, связанные с необходимостью принятия мер по экологизации энергопромышленного комплекса. Основными международными договорами в этой сфере являются Рамочная Конвенция ООН об изменении климата и Киотский протокол. Эти два документа предусматривают общие и специальные обязательства по снижению выбросов парниковых газов в атмосферу; при этом одним из способов выполнения обязательства выступает использование возобновляемых источников энергии и внедрение новых технологий. В Киотском протоколе предусмотрены специальные механизмы, которые позволяют государствам-участникам осуществлять сотрудничество в этом направлении. Особое внимание привлекает

механизм чистого развития, который можно рассматривать как один из способов реализации проектов по возобновляемой энергетике.

Целью настоящей статьи является анализ Рамочной Конвенции ООН об изменении климата (далее – РКИК ООН) и Киотского протокола в контексте перехода к использованию возобновляемых источников энергии.

Теоретической основой исследования являются научные работы таких ученых, как Б. Ричардсон, А. Бредбрук, М. Коглан, М. Вайлдер, П. Курнов, С. Фриланд, С. Билоцкий, А. Левин, Л. Невара, О. Полищук.

В конце 80-х годов XX века начаты международные исследования о состоянии окружающей среды. Полученные результаты позволили сделать вывод о том, что масштаб проблем носит планетарный характер и принимать участие в разрешении этой серьезной задачи необходимо всем без исключения государствам.

В 1988 г. Всемирная метеорологическая организация совместно с Программой ООН по окружающей среде (ЮНЕП, англ. UNEP, United Nations Environmental Programme) создали Межправительственную группу экспертов по изменению климата (далее – МГЭИК). Цель создания этой группы – сбор информации относительно изменения климата и разработка предложений по сокращению количества выбросов в атмосферу. В первом докладе МГЭИК эксперты сделали соответствующие выводы, предложили

варианты возможных действий, стратегии и альтернативы, предназначенные для того, чтобы оказать государствам, помощь в принятии решений и выполнении своих соответствующих задач.

Каждое государство, намеревавшееся предпринимать меры по охране окружающей среды, должно было руководствоваться данными, предоставленными в докладе [1, с. 1]. В докладе отдельно отмечалось, что выбросы вследствие сгорания ископаемого топлива составляют до 70–90 % общего количества. Также указывается, что особую роль в процессе уменьшения негативного влияния на окружающую среду играют промышленно развитые государства, которые должны сотрудничать с развивающимися государствами для принятия мер по предоставлению дополнительных финансовых ресурсов и передаче технологий. Позже это обязательство было включено практически во все международно-правовые акты, касающиеся изменения климата и охраны окружающей среды. Среди вариантов возможных путей реагирования на экологические проблемы, вызванные энергетической промышленностью, впервые указывается использование более чистых и эффективных источников энергии и использование энергетически эффективных технологий [1, с. 57].

Выводы, опубликованные в 1990 г. в докладе МГЭИК, стали стимулом для разработки единых юридически обязательных и скоординированных мер по разрешению проблем изменения климата. Так называемой стартовой площадкой для принятия множества международных документов в сфере охраны окружающей среды стала Конференция ООН по окружающей среде и развитию 1992 г. В ходе работы Конференции на обсуждение были вынесены вопросы, охватывавшие разные аспекты охраны окружающей среды. В Конференции принимали участие более 170 государств, сфокусировавшие свои усилия на разработке таких документов, как Декларация Рио-де-Жанейро по окружающей среде и развитию, Заявление о принципах глобального консенсуса по управлению, сохранению и устойчивому развитию всех видов лесов, Повестка дня на XXI век. Также велась работа специального Межправительственного переговорного комитета ООН по подготовке Рамочной конвенции об изменении климата и Конвенции о биологическом разнообразии [2, с. 9]. В ходе работы Конференции между ее участниками возникали существенные противоречия. Тем не менее все были едины во мнении, что стремление к устойчивому развитию не должно оказывать негативного влияния на устойчивый экономический рост государств. При этом охрана окружающей сре-

ды, с одной стороны, является общей задачей, с другой – сторонам необходимо учитывать интересы и возможности каждого отдельного государства.

Возвращаясь к вопросам энергетики, следует отметить, что единственным документом, обсуждавшимся на Конференции, который затрагивал вопросы перехода к использованию альтернативной энергии, была Рамочная конвенция ООН об изменении климата. Несмотря на то, что она направлена на регулирование вопросов изменения климата и борьбу с негативными последствиями этого изменения, Конвенция содержит в себе нормы, прямо указывающие на то, что переход к использованию возобновляемых источников энергии будет способствовать улучшению экологической обстановки в мире. Поскольку стороны долго не могли прийти к согласию относительно того, какими именно должны быть обязательства по сокращению выбросов парникового газа, было решено последовать оправдавшей себя на практике модели, использованной при принятии Венской Конвенции об охране озонового слоя [3, с. 250]. Это подразумевало создание рамочной конвенции, отражающей общую идею, и разработку соответствующих протоколов, предписывающих конкретные обязательства по сокращению выбросов в атмосферу. Конвенция вступила в силу 21.03.1994 г. На сегодняшний момент 195 государств являются участниками Конвенции, в том числе Европейский Союз¹. Так как сторонами Конвенции являются государства с разным уровнем экономического развития, соответственно развитые государства призваны играть ведущую роль в процессе противодействия вредным последствиям для окружающей среды, возникающим в результате промышленной деятельности. В статье 3 РКИК ООН указано, что защищать климатическую систему необходимо на основе принципов справедливости и в соответствии с общей, но дифференцированной, ответственностью и имеющимися возможностями. Особое внимание в документе уделяется государствам, экономическое благополучие которых напрямую зависит от доходов, получаемых в результате производства, переработки, экспорта и потребления ископаемых видов топлива (п. 8(h) ст. 4). На каждое отдельное государство накладываются обязательства по осуществлению национальных и региональных программ, содержащих меры по смягчению последствий изменения климата (п. 1 (a) ст. 4). Также приоритетным является обязательство сотрудничества с целью распростра-

¹Украина подписала и ратифицировала РКИК ООН в 1997 г. [4].

нения и передачи технологий, способствующих уменьшению антропогенных выбросов (п. 1 (с) ст. 4).

Развитые государства призваны оказывать финансовую поддержку развивающимся государствам, передавать и предоставлять доступ к экологически безопасным технологиям и ноу-хау. Среди развивающихся государств, которые для выполнения обязательств по РКИК ООН, нуждаются в особой поддержке, указаны те, для которых переход к альтернативным источникам энергии вызывает значительные трудности (п. 10 ст. 4). Следовательно, развитые государства, осознавая количество выбросов и ущерб, наносимый окружающей среде, должны инициировать и финансировать восстановительные действия, а развивающиеся государства стремятся улучшить условия жизни с помощью энерго-интенсивного экономического развития с учетом обеспокоенности за состояние окружающей среды.

Следует, однако, отметить, что РКИК ООН содержит обязательства лишь общего характера и не предусматривает механизма снижения уровня выбросов парниковых газов, не предоставляет конкретных предложений относительно способов и методов, которые могут применяться. Вопрос о принятии дополнительного международно-правового акта, который бы содержал в себе «жесткие» обязательства по уменьшению выбросов, обсуждался на очередной сессии Конференции сторон Конвенции в г. Киото (Япония) в 1997 г. В результате в дополнение к РКИК ООН был принят Киотский протокол (далее – Протокол), вступивший в силу в 2005 г.

В Протоколе содержатся количественные обязательства по сокращению выбросов парниковых газов для развивающихся и промышленно развитых государств, включенных в Приложение I РКИК ООН. Основная цель Протокола заключается в том, чтобы государства совместно и по отдельности обеспечили такой уровень совокупных выбросов, который бы не превышал установленный согласно обязательствам по ограничению и сокращению объемов выбросов, зафиксированных в Приложении «В» Протокола в период с 2008 г. по 2012 г. Действие Киотского протокола было продлено до 2020 г. Это решение принято на Конференции сторон РКИК ООН в г. Доха в декабре 2012 г. [5]. В соответствии с вновь принятыми соглашениями, каждое государство, ратифицировавшее Протокол, до 2014 г. должно оценить уровень своих обязательств по нему и представить в ООН информацию о возможности его повышения. Среди одобренных новое соглашение стран оказались 38 индустриально развитых государств, в том числе все государ-

ства – члены ЕС. Для Украины продление срока действия протокола также является важным. В марте 2012 г. на заседании специального подразделения секретариата ООН по обеспечению соблюдения требований Киотского протокола Украина получила положительное решение по вопросу восстановления полноценного участия в его механизмах [6].

Главным для достижения целей Протокола (снижения процентного количества выбросов парникового газа в атмосферу) является то, что сторонам необходимо разрабатывать национальную политику и применять меры, с учетом существующих средств повышения энергетической эффективности.

Новшеством в регулировании вопросов охраны окружающей среды стало введение новых мер по соблюдению обязательств. Этими новыми мерами являются специальные механизмы гибкости:

- проекты совместного осуществления (ст. 6);
- механизм чистого развития (ст. 12);
- международная торговля квотами на выброс парниковых газов (ст. 17).

Путем реализации проектов совместного осуществления государства могут передавать либо приобретать единицы сокращения выбросов для выполнения количественных обязательств, что значительно привлекает инвестиции в этот процесс. Торговля квотами позволяет государствам не превышать установленных Протоколом лимитов на выбросы парниковых газов. А механизм чистого развития направлен на получение государствами «сертифицированных сокращений выбросов», т. е. в результате межгосударственных проектов в рамках этого механизма сокращение выбросов становится более значительным и государства могут использовать их для выполнения своих количественных обязательств.

Из этих трех механизмов наиболее эффективным с точки зрения внедрения новых технологий для получения возобновляемой энергии является механизм чистого развития (далее – МЧР). Обычно проекты, реализуемые в рамках МЧР, влекут за собой двусторонние соглашения, в которых промышленно развитые государства передают свои технологии и предоставляют финансирование для их внедрения развивающемуся государству, в результате чего получают «сертифицированные сокращения выбросов» [7, с. 169].

Изначально МЧР задумывался как специальный фонд чистого развития, который бы выделял финансовые средства для реализации проектов по устойчивому развитию в самых бедных государствах мира. Эта идея нашла в итоге свое воплощение в ст. 12 Киотского протокола, однако термин «фонд» был

заменен термином «механизм». Это сделано для того, чтобы сохранить идею объединенного содействия между государствами – участниками Протокола, а не просто создать очередной новый фонд. И на сегодняшний момент государства активно поддерживают эту идею: количество проектов в 2013 г. достигло 7000 [8]. Причиной такого широкого распространения проектов является то, что сделки по передаче углеродных единиц заключаются с 2000 г., проекты в рамках других механизмов гибкости стали реализовываться только в 2008 г. [9].

Для осуществления проектов необходимо, чтобы они соответствовали условиям приемлемости, указанным в п. 5 ст. 12 Протокола [10, с. 579]:

- одно из государств характеризуется высоким уровнем экономического развития, второе должно осуществлять процесс перехода к рыночной экономике;
- участие двух государств в проекте должно быть добровольным;
- итоги проекта должны привести к реальным, измеримым и долгосрочным преимуществам, связанным со смягчением последствий изменения климата;
- сокращение выбросов должно быть дополнительным к любым сокращениям, которые могли бы иметь место в отсутствие сертифицированного вида деятельности по проектам.

Также в ст. 12 Протокола указано, что принимать участие в проектах могут как государственные, так и частные субъекты.

Преимущества участия в подобном рода проектах для развитых государств вполне очевидны, поэтому государства, на территории которых реализуется проект, заинтересованы в проверке соответствия его целям устойчивого развития. Проверку осуществляет Конференция сторон Протокола. Государство, на территории которого проект реализуется, называется Принимающей Стороной, обязательными условиями для участия которой являются ратификация Киотского протокола и назначение национального органа по МЧР. В мире реализуется множество таких проектов: в Китае, Индии, странах Латинской Америки, в странах ЕС, Узбекистане, а также в Украине.

Практика реализации проектов МЧР является примером эффективного использования возобновляемых источников энергии в качестве альтернативы тем способам получения энергии, которые оказывают значительное негативное влияние на окружающую среду. МЧР оказал значительное влияние на совершенствование национального законодательства во многих странах, а также на развитие международного права.

В государствах на законодательном уровне за время осуществления проектов был принят ряд нормативных актов, касающихся внедрения новых энергетических технологий. Так, в период с 2000 г. по 2010 г. в ряде государств приняты и вступили в силу законы о возобновляемых источниках энергии. Например, в Австралии, Германии и Англии такой закон устанавливает систему сертификации возобновляемых источников энергии и обязывает крупных производителей увеличить количество получаемой энергии из возобновляемых источников [11, с. 535].

В 2001 г. установлена экспериментальная схема торговли сертификатами возобновляемой энергии между Норвегией, Финляндией, Нидерландами, Германией, Италией и Англией [11, с. 535]. Сертификаты возобновляемой энергии позволяют удостовериться, что энергия произведена именно из возобновляемого источника. Впоследствии эта схема стала примером для установления торговли сертификатами возобновляемой энергии внутри всего ЕС. Также множество двусторонних договоров в рамках проектов позволяет развивающимся государствам имплементировать в свое национальное законодательство нормы, регулирующие вопросы использования возобновляемых источников энергии, которые применяются в развитых государствах.

В связи с установлением нового периода действия Киотского протокола планируется внесение изменений в процедурные особенности осуществления проектов механизма чистого развития. Что касается недостатков МЧР, то следует отметить непредсказуемость решений при регистрации проектов и введение в обращение сертифицированных сокращений выбросов. Несмотря на то, что из трех механизмов, предусмотренных Киотским протоколом, МЧР меньше всех подвергался критике, необходимость реформирования очевидна. Последняя Конференция сторон РКИК ООН установила требование к государствам передать свои предложения по пересмотру МЧР. Предполагается, что в дальнейшем национальные системы будут соединены напрямую с европейской системой торговли выбросами и между собой. Это откроет большие возможности для развивающихся государств и может стать стимулом для более активного внедрения новых технологий по получению энергии. Как следствие, это поможет сформировать устойчивый международный рынок МЧР.

Следует отметить, что в Украине с момента ратификации Киотского протокола в 2004 г. проекты МЧР практически не реализовываются. В нашем государстве чаще осуществляются проекты по другим механизмам

гибкости Протокола. Украина принимает активное участие в международном сотрудничестве по вопросам изменения климата. Подписан ряд таких соглашений, как: Меморандум о взаимопонимании между правительствами Украины и Канады о сотрудничестве по вопросам изменения климата, включая мероприятия, проводимые совместно; Меморандум о намерениях между правительствами Украины и США о сотрудничестве по вопросам изменения климата; Меморандум о взаимопонимании между Министерством охраны окружающей природной среды Украины и Программой развития ООН о сотрудничестве в области устойчивого развития, окружающей среды и энергетики. Национальное агентство экологических инвестиций Украины создано 04.04.2007 г. как центральный орган исполнительной власти, деятельность которого направлена на выполнение требований РКИК ООН и внедрение механизмов Протокола. Таким образом, с продлением периода действия Протокола, у Украины появилась возможность укрепить сотрудничество со многими государствами по вопросам охраны окружающей среды и получить правовую и финансовую поддержку для внедрения технологий по получению энергии более «чистым» способом.

Выводы

На сегодняшний момент правовое регулирование использования возобновляемых источников энергии в качестве альтернативы существующим способам получения энергии предусмотрено в международных документах, касающихся охраны окружающей среды. Киотский протокол и его механизмы гибкости являются уникальным примером того, что привлекать государства для участия в проектах, направленных на улучшение экологической обстановки с помощью внедрения новых технологий получения энергии, необходимо путем не навязывания обязательств, а предоставления возможностей для инвестирования. Доказательством этому служит растущее количество проектов в рамках механизма чистого развития. Тем не менее, учитывая специфику этих соглашений, следует отметить, что вопросы реформирования энергетического комплекса и перехода к возобновляемой энергии затронуты в них лишь по

верхностно. Основной целью осуществления данных проектов является снижение количества выбросов в атмосферу и, в случае, если внедрение новых технологий в дальнейшем не приведет к этому результату, проект не будет реализован. В результате лишь ограниченное количество проектов воплощается в жизнь. Это негативно сказывается на распространении технологий по получению возобновляемой энергии повсеместно и свидетельствует о недостаточном правовом регулировании использования альтернативной энергии, предусмотренном РКИК ООН и Киотским протоколом.

Список использованных источников

1. *Общий обзор* МГЭИК: Предисловие к Общему обзору МГЭИК. – Женева, 1990. – 62 с.
2. *Конференция ООН по окружающей среде и развитию* – подготовительный процесс и итоги // В. А. Коптюг. Конференция ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, июнь 1992 г. – Новосибирск, 1992. – С. 5–23.
3. *Benjamin J. Richardson* The road to Kyoto: FCCC and the Berlin Mandate. – Legislation and Treaty Notes // *New Zealand Journal of Environmental Law*. – 1998. – Vol. 22. – P. 249–262.
4. *Status of ratification of the Convention: United Nations Framework Convention on Climate Change* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://unfccc.int/essential_background/convention/status_of_ratification/items/2631.php.
5. *Doha Amendment: United Nations Framework Convention on Climate Change* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://unfccc.int/kyoto_protocol/doha_amendment/items/7362.php.
6. *Report of the Global Environment Facility to the Conference of the Parties*. – Nineteenth session, Secretariat UNFCCC. – Bonn, Germany, May 2012. – 124 p.
7. *Matthew Coghlan* Prospects and Pitfalls of the Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change // *Melbourne Journal of International Law*. – 2002. – Vol. 3. – P. 166–183.
8. *Status of CDM project activities: Clean Development Mechanism Home Page* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cdm.unfccc.int/Projects/index.html>.
9. *Механизмы гибкости: Изменение климата*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://climatechange.ru/node/25>.
10. *Martijn Wilder, Paul Curnow*. The Clean Development Mechanism // *UNSW Law Journal*. – 2001. – Vol. 24 (2). – P. 577–582.
11. *Steven Freeland*. The Kyoto Protocol: An Agreement without a Future? // *UNSW Law Journal*. – 2001. – Vol. 24 (2). – P. 532–542.

Статья поступила в редакцию 26.05.2014 г.

The article examines the main provisions of the UN Framework Convention on climate change and Kyoto Protocol concerning the use of renewable energy sources.

У статті досліджуються основні положення Рамкової Конвенції ООН про зміну клімату, а також Кіотського протоколу до Конвенції, що стосуються використання відновлювальних джерел енергії.

УДК 341

Марта Келестин,*аспірантка кафедри міжнародного права
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*

МІЖНАРОДНІ УГОДИ ПО ЦУКРУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті у порівняльному контексті розглядаються міжнародні угоди по цукру, укладені після заснування ООН, аналізуються їх завдання, основні положення, механізми та принципи дії.

Ключові слова: Міжнародна угода по цукру, Міжнародна рада по цукру, Міжнародна організація по цукру, сировинні товари, основні експортні тоннажі, експортні контингенти, вільний ринок цукру.

Цукор є об'єктом міжнародно-правового регулювання з середини ХХ ст. Сьогодні міждержавна торгівля цією сировиною не є безпроблемною. Розуміння основоположних принципів і механізмів дії міжнародних угод по цукру, а також того, який вплив вони можуть справити на світовий ринок, є надзвичайно важливим для пошуку можливих шляхів оптимізації його міжнародного обігу, вирішення основних проблем цієї галузі.

Міжнародні угоди по цукру (далі – МУЦ) другої половини ХХ ст. досить детально розглядалися у наукових працях зарубіжних фахівців, які спеціалізуються на цій тематиці. Питання, що розглядається, досліджували А. Вітон, М. Рафаеллі, Ф. Гордон-Ашворт, Дж. Роу, Б. Сверлінг, К. Хан та Г. Аглфельд.

Мета цієї статті – аналіз міжнародних угод по цукру, укладених після заснування ООН, вивчення механізмів і принципів їх дії, дослідження впливу, який вони справили на світовий ринок цукру та міжнародну торгівлю.

Після невеликого затишшя світова спільнота відновила інтерес до регулювання обігу цукру у відповідь на значні коливання цін на цю сировину, які мали місце протягом Другої світової війни й одразу по її завершення. У 1953 р. за ініціативою ООН була скликана конференція для вивчення можливості розроблення міжнародної товарної угоди щодо цукру, результатом якої стало її прийняття. Цю угоду підписали 16 країн-експортерів і 7 країн-імпортерів [1, с. 23].

Статті 14, 18 та 20–23 були ядром МУЦ 1953. Стаття 14 визначала основні експортні

тоннажі, які експортери могли продавати на вільному ринку¹. Відповідно до ст. 18 перед початком кожного контингентного року Міжнародна рада по цукру формувала орієнтовні дані щодо загального обсягу цукру, потрібного на вільному ринку протягом року, та встановлювала для кожної країни-експортера початковий експортний контингент для продажу на вільному ринку в даному році, розподіляючи орієнтовний обсяг цієї сировини між країнами-експортерами пропорційно їх основним експортним тоннажам. Згідно із ст. 20, яка визначала ціновий коридор, ціна на цукор вважалася справедливою як для споживача, так і для виробника, якщо вона коливалася в межах стабілізованих цін між мінімумом у 3,25 цента і максимумом у 4,35 цента у валюті США. Статті 21 і 22 регламентували зменшення експортних контингентів із метою уникнення падіння ціни нижче мінімуму та збільшення експортних контингентів для запобігання збільшенню ціни вище максимуму. Стаття 23 визначала, що експортні контингенти країн-експортерів у жодному випадку не могли бути зменшені нижче 80 % їх основного експортного тоннажу [3, с. 323–331].

Угода 1953 р. не намагалася прямо зупинити збільшення обсягів виробництва, але містила певні положення, що спонукали учас-

¹На відміну від інших товарних угод, угоди по цукру охоплювали лише ту частину світової торгівлі цією сировиною, яка називалася «вільним ринком». До неї не застосовувалися жодні преференції, привілеї чи особливі умови податкового, митного й іншого характеру у країні призначення. Вільний ринок становив незначну частку світової торгівлі цукром, зазвичай не перевищуючи 15–20 % загального обсягу [2, с. 837].

ників до вжиття відповідних заходів. Так, згідно із ст. 13 уряди країн-експортерів зобов'язалися врегулювати своє виробництво цукру таким чином, щоб запаси кожної країни не перевищували 20 % її середньорічного виробництва. Країни-імпортери погодились обмежити імпорт із країн, що не були сторонами МУЦ 1953 (ст. 7) [3, с. 328–330].

Слід зазначити, що МУЦ 1953 вдавалось утримувати ціну на цукор у визначеному коридорі до кінця 1956 р., поки проблеми з урожаєм у деяких європейських експортерів і загострення міжнародної напруженості, пов'язаної з Суецькою кризою, не спричинили суттєвого зростання вартості цієї сировини. Щоб знову взяти ситуацію під контроль Міжнародна рада по цукру послабила всі експортні контингенти. Крім того, наприкінці 1956 р. було прийнято Протокол, яким внесені певні корективи до МУЦ 1953, зокрема стосовно розміру основних експортних тоннажів для окремих країн і меж цінового коридору [3, с. 596–597].

Оцінюючи МУЦ 1953, Міжнародна рада по цукру зазначала, що за винятком короткого періоду (з кінця 1956 р. до середини 1957 р.) угода мала стабілізуючий вплив на світові ціни на цукор і перешкоджала їх надмірному коливанню. А поправки, внесені Протоколом 1956 р., виявилися надзвичайно корисними в умовах стрімкого зростання цін на цукор і допомогли повернути вартість цієї сировини у бажаний коридор. Разом із тим згаданий період нестабільності змусив Міжнародну раду по цукру ще раз ретельно проаналізувати положення МУЦ 1953 і замислитися над можливими варіантами їх удосконалення для уникнення подібних ситуацій у майбутньому [4, с. 90].

У 1958 р., коли перша післявоєнна міжнародна угода по цукру добігала свого останнього п'ятого року дії, була скликана конференція для розроблення її наступниці. МУЦ 1958 набула чинності 01.01.1959 р. і повинна була діяти до кінця 1963 р. Вона була змодельована з угоди 1953 р., практично повністю зберегла її базову структуру і зміст. Лише до деяких положень були внесені зміни, зумовлені отриманим у результаті застосування МУЦ 1953 досвідом: дещо збільшені мінімальні запаси, які утримували країни-експортери, вдосконалена процедура визначення орієнтовних експортних контингентів, запроваджена нова стаття (22), яка надавала можливість якісніше захищати інтереси учасників угоди в періоди надто високих чи низьких цін на цукор [5, с. 175].

Зазначені зміни не були революційними, але мали позитивні наслідки, найважливішим із яких було залучення до участі в угоді нових країн, у тому числі таких важливих

експортерів цієї сировини, як Перу та Бразилія. На момент набрання МУЦ 1958 чинності її сторонами стали 35 держав. Завдяки розширенню кола учасників на країни-імпортери та країни-експортери угоди стало припадати 80,7 % і 96,5 % усього світового імпорту й експорту відповідно [4, с. 92].

Початок дії та перші результати запровадження МУЦ 1958 не надали особливого оптимізму щодо її подальшого успіху. Впродовж 1959 р. ціни на цукор переважно були нижчі за мінімальну межу, впадши у квітні до найнижчого з часу Другої світової війни рівня, а запаси цієї сировини поступово збільшувались. Основним чинником такої негативної тенденції було закінчення громадянської війни на Кубі, що розвіяло побоювання щодо перебоїв поставок із цієї країни [4, с. 92].

Більш критичною та руйнівною для МУЦ 1958 виявилася ще одна політична ситуація. В липні 1960 р. Конгрес США вніс зміни до Акта про цукор, які надали главі держави право визначати обсяг імпортованого до Америки кубинського цукру та вповноважили його дозволяти імпорт цієї сировини з третіх країн. Президент прийняв рішення заборонити імпорт цукру з Куби, не залишивши їй іншого виходу, ніж змінити спрямування експорту цієї сировини, зокрема, до таких держав, як СРСР і Китай. Збільшення Радянським Союзом імпорту цукру з Куби, а також нарощування Сполученими Штатами обсягів закупівлі цієї сировини з альтернативних джерел, докорінно змінили світову систему розподілу квот на цукор, що існувала з 1934 р. [4, с. 92]. У зв'язку з цим вже на початкових етапах дії значна частина ключових положень МУЦ 1958 потребувала кардинальних змін.

За умов гострої політичної конфронтації між найбільшим світовим експортером та імпортером цукру конференція, проведена у 1961 р. з метою перегляду МУЦ 1958, закінчилася повним фіаско. Це призвело до того, що частина економічних положень угоди фактично втратила силу ще у 1961 р., а два останні роки її дії були суто формальними [6, с. 176–177]. Лише у 1968 р. спільними зусиллями Міжнародної ради по цукру, Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН і ЮНКТАД було напрацьовано й узгоджено проект нової міжнародної угоди по цукру. Цілі МУЦ 1968, розроблені з урахуванням рекомендацій, що містились у Заключному Акті першої сесії ЮНКТАД, були такими: підняття рівня міжнародної торгівлі цукром, передусім для збільшення виручки країн-експортерів, що розвиваються; підтримання стабільної ціни на цукор, яка б забезпечила прийнятний рівень прибутку для виробників, але у той самий час не сприяла б

розширенню виробництва в розвинутих країнах; забезпечення поставок цукру, достатніх для задоволення потреб імпортуючих країн, за справедливими цінами; забезпечення для цукру з країн, що розвиваються, відповідної частки ринків розвинутих країн і ширшого доступу на ці ринки; збільшення споживання цукру; відслідковування ситуації щодо використання будь-яких видів заміників цукру; сприяння міжнародному співробітництву у питаннях, пов'язаних із цукром [7, с. 174].

Механізми контролю МУЦ 1968 були дуже схожими на ті, що містили дві попередні угоди. Стаття 40 визначала основні експортні тоннажі на трирічний період. У статтях 45–48 регламентувалася процедура визначення та перегляду початкових експортних контингентів. У відповідь на ситуацію, що склалася унаслідок ворожнечі між Кубою та США, до угоди були включені дві статті: 36, яка стосувалася експорту цукру з Куби до соціалістичних країн, та 38 – щодо експорту цієї сировини до США [7, с. 198–199, 200–202, 204–208].

Нова міжнародна угода по цукру включала два розділи (VII та VIII – спеціальні обов'язки імпортерів та експортерів відповідно), які мали б урівноважувати зобов'язання імпортерів та експортерів. Однак, як стверджує італійський науковець М. Рафеллі, задекларованого балансу не існувало. На його думку, імпортуючі члени пропонували за угодою менше, ніж отримували. Ця тенденція простежувалася у низці статей МУЦ 1968, наприклад, у ст. 30 (зобов'язання експортерів стосовно поставок) і ст. 53 (мінімальні запаси), та була відображенням загальною дещо слабшої позиції країн-експортерів [4, с. 100].

У статті 30 МУЦ 1968 наводився перелік випадків, у яких експортери повинні були забезпечити постачання цукру імпортерам. Так, якщо вартість цієї сировини була вищою 3,25 центів США за фунт, експортери зобов'язані здійснювати її поставки виходячи із звичної торговельної практики та в рамках обмежень, встановлених експортними контингентами. Якщо ціна перевищувала 4,75 центів, експортери мали надавати для продажу половину цукру, який утримувався ними як мінімальний запас¹. При зростанні ціни вище 5,00 центів друга половина мінімальних запасів ставала доступною для купівлі країнами-імпортерами. І нарешті, якщо вартість цукру перетинала позначку в

6,50 центів, імпортери отримували право купувати цукор у традиційних постачальників за ціною, близькою до максимальної [7, с. 190–194].

Настільки ж детально МУЦ 1968 врегульовувала встановлення та коригування контингентів, яке здійснювалося залежно від ціни, що переважала на ринку. Якщо ціна була рівною або нижчою 3,50 центів за фунт, експортні контингенти знижувалися до мінімального рівня, визначеного угодою. Якщо вартість перевищувала 5,25 центів, усі контингенти переставали діяти (ст. 48) [7, с. 207–208].

Основне зобов'язання імпортерів було закріплено у ст. 28 МУЦ 1968, яка забезпечувала захист країн-експортерів від наслідків експорту цукру з країн, що не були учасницями угоди. Так, вона дозволяла імпортуючим членам імпортувати з третіх країн цукор в обсязі, що перевищував загальний обсяг імпорту за 1968 р. та забороняла такий імпорту взагалі, якщо середньозважена вартість цукру була нижчою 3,25 центів [7, с. 189–190].

Розділи XII (Заходи підтримки виробництва і збуту та доступ на ринки) та XIV (Щорічний нагляд і заходи по заохоченню росту споживання) були важливими інноваціями МУЦ 1968, які з'явилися в угоді внаслідок впливу ЮНКТАД. У статті 50 (Заходи підтримки виробництва та збуту) сторони визнали, що субсидування виробництва та збуту цукру, яке прямо чи опосередковано стимулює збільшення експорту чи скорочення імпорту цієї сировини, ставить під загрозу виконання цілей угоди. Згідно із ст. 51 (Спеціальні зобов'язання розвинутих країн-членів) розвинуті країни-члени угоди взяли на себе зобов'язання забезпечити доступ до своїх ринків. Відповідно до ст. 55 (Заходи по заохоченню росту споживання) кожна сторона угоди мала вживати таких заходів, які вважала доцільними для заохочення росту споживання цукру й усунення перешкод, що обмежують ріст його споживання. Для вивчення шляхів підвищення споживання цукру та дослідження впливу заміників цукру на рівень його споживання було створено спеціальний орган – Комітет із споживання цукру (ст. 55) [7, с. 210, 212–213].

Однією з найважливіших змін, запроваджених МУЦ 1968, стало заснування Міжнародної організації по цукру. Вона замінила Міжнародну раду по цукру та покликана була слідкувати за імплементацією та виконанням положень угоди, здійснювати нагляд за її функціонуванням (ст. 3) [7, с. 177].

Період кінця 60-х – початку 70-х років, коли діяла МУЦ 1968, характеризувався прогресивним зростанням цін на цукор, яке в основному зумовлювалося збільшенням споживання. Коли у грудні 1971 р. встановлена

¹У МУЦ 1968 залишилися положення, згідно з якими країни-експортери зобов'язувались утримувати мінімальні запаси цукру на рівні 15 % основних експортних тоннажів (10 % для країн, що розвиваються) (стаття 53) [7, с. 211–212].

угодою максимальна межа була перевищена, зобов'язання експортерів постачати мінімальні обсяги цієї сировини вступило в силу, а експортні контингенти були зупинені. Однак виконання зазначених зобов'язань виявилось непростим зважаючи на велику кількість експортерів і спірним через те, що серед них була чимала кількість країн, які розвиваються. Крім того, положення МУЦ 1968 стосовно запасів не могли стримати стрімке зростання цін [5, с. 178].

МУЦ 1968 критикували також із багатьох інших причин. На думку Ф. Ліхта, експортні контингенти були розподілені не відповідно до можливостей експортерів постачати ті чи інші обсяги сировини, а скоріше виходячи з того, наскільки впливову позицію вони займали в переговорах по укладенню угоди та наскільки вдалу тактику застосували. Крім того, він також зазначив, що управління контингентною системою було недостатньо гнучким, а зупинення дії контингентів виглядало недоцільним на фоні дефіциту цукру [8, с. 13–14].

Зважаючи на стабільно високу вартість цукру на світовому ринку в першій половині 70-х років, а також з огляду на згадані труднощі, які спіткали МУЦ 1968, цілком прогнозовано, що по завершенню її основного строку дії у світової спільноти виникли певні сумніви щодо доцільності продовження передбачених угодою регулятивних механізмів. Це призвело до укладення наприкінці 1973 р. на дворічний термін так званої проміжної міжнародної угоди по цукру. По суті, це була полегшена версія МУЦ 1968, із якої виключені економічні положення й яка слугувала переважно як правова база для функціонування адміністративного апарату Міжнародної організації по цукру та була форумом із укладення нової повноцінної угоди [9, с. 141–160].

У другій половині 1975 р., коли вартість цукру почала поступово знижуватись із рекордно високих рівнів, а дія МУЦ 1973 добігала свого кінця, стали вестись розмови про початок роботи над новою угодою. Її остаточний текст узгоджено наприкінці 1977 р. Незважаючи на відсутність особливого успіху та чимало зауважень на адресу угоди 1968 р., МУЦ 1977 практично повністю перейняла основні її принципи дії. Механізм стабілізації цін складався з двох компонентів: встановлення квот і вивільнення спеціальних запасів. Від попередніх післявоєнних угод ця угода відрізнялася значним розширенням цінового коридору, мінімум і максимум якого встановлено на рівні 11 та 21 цент США відповідно (ст. 44) [10, с. 242].

Ще одним суттєвим нововведенням МУЦ 1977 було запровадження зобов'язання экс-

портерам утримувати (на власній території чи на території іншої держави) спеціальні запаси цукру, загальний обсяг яких становив 2,5 млн метричних тон. Ця кількість цукру мала розподілятися пропорційно до експортних тоннажів, встановлених для тієї чи іншої країни (ст. 46). Перевірка цих спеціальних запасів здійснювалася за допомогою сертифікатів про наявність, які видавалися урядами відповідних держав-членів (ст. 47). Для надання фінансової допомоги експортерам, що утримували спеціальні запаси, створено Фонд фінансування запасів (ст. 49). У випадку, коли переважаюча ціна перевищувала максимальну позначку в 19 центів, зазначені спеціальні запаси цукру повинні були поступово вивільнятися країнами, які їх зберігали (ст. 44) [10, с. 242].

Слід зазначити, що МУЦ 1977 стала першою міжнародною угодою, яка встановила зв'язок із Спільним фондом для сировинних товарів ЮНКТАД. В угоді зазначалося, що як тільки в рамках Інтегрованої програми ЮНКТАД для сировинних товарів буде створений Спільний фонд, Міжнародна рада по цукру може розглянути й надати відповідні рекомендації про заходи, які дозволять Міжнародній організації по цукру найбільш повно використовувати переваги будь-яких фінансових механізмів, наявних в рамках зазначеного Спільного фонду (ст. 55) [10, с. 242].

Вартість цукру була вкрай нестабільною протягом періоду, в який діяла МУЦ 1977. Розпочавши нижче мінімальної межі в 1978 р., ціна на цю сировину поступово зростала до середніх показників у 1979 р., значно перевищила максимум наступного року та знову знизилася до мінімальних значень до кінця 1981 р. Такі суттєві та часті зміни дають повне уявлення про ефективність МУЦ 1977, передусім зважаючи на той факт, що однією з основних її цілей було досягнення стабільних умов у міжнародній торгівлі цукром, у тому числі уникнення надмірних коливань цін. Не останню роль у невдачі угоди відіграла відсутність серед її учасників Європейського економічного співтовариства, яке, збільшивши у зазначений період експорт цукру в кілька разів, здійснювало чималий вплив на світову торгівлю цією сировиною [5, с. 180–181].

На вимогу Міжнародної організації по цукру ЮНКТАД скликала конференцію для розроблення наступниці МУЦ 1977, яка була продовжена до кінця 1984 р. Конференція проводилась у три етапи: двічі у 1983 р. та один раз усередині 1984 р. [4, с. 127]. Той факт, що після трьох раундів тривалих переговорів єдиним результатом, якого вдалося досягнути, стала угода з відсутністю будь-яких економічних положень, яскраво засвідчив складність поставленого завдання.

МУЦ 1984 мала діяти з початку 1985 р. і до закінчення 1986 р. Єдиним її завданням було розширення міжнародного співробітництва з питань цукру та забезпечення відповідних рамок для можливих переговорів щодо нової міжнародної угоди по цукру, яка б включала економічні положення [11, с. 82, 99]. Зміст мети угоди, а також нетривалий строк її дії свідчать, що вона розглядалася лише як тимчасовий захід.

МУЦ 1984 продовжувалась тричі та врешті-решт завершила свою дію з прийняттям міжнародної угоди по цукру 1987 р. Як і угода 1984 р., вона містила виключно загальні положення та регламентувала діяльність Міжнародної організації по цукру, Міжнародної ради по цукру, інших адміністративних органів, визначала їх статус і порядок фінансування. МУЦ 1987 була укладена на три роки та пролонгувалася двічі на однорічний період, припинивши своє існування з набранням чинності Міжнародною угодою по цукру 1992 р. [12, с. 82].

МУЦ 1992 продовжила в тому ж руслі, що і дві попередні міжнародні угоди по цукру (як адміністративний документ без будь-яких економічних зобов'язань для її учасників). Перелік завдань хоча і став дещо ширшим, залишився дуже загальним. Так, відповідно до ст. 1 МУЦ 1992 її цілями було забезпечення розширення міжнародного співробітництва у сфері світового ринку цукру та пов'язаних із цим питань, забезпечення форуму для міждержавних консультацій із питань цукру, шляхів поліпшення становища у світовій економіці цукру, сприяння розвитку торгівлі шляхом збирання та надання інформації про стан на світовому ринку цукру й інших підсолоджуючих речовин, а також сприяння підвищенню попиту на цукор, насамперед для використання в нетрадиційних цілях [13].

У МУЦ 1992 не було поділу учасників на експортерів та імпортерів. США не приєднались до угоди через те, що не була підтримана їх пропозиція щодо заміни Міжнародної організації по цукру Групою з дослідження. Україна стала членом МУЦ 1992 у 1994 р. З самого початку МУЦ 1992 була укладена на трирічний період і регулярно продовжувалася рішеннями Міжнародної ради по цукру по сьогоднішній день. Всього сторонами угоди є близько 60 держав.

Отже, у другій половині ХХ ст. було укладено вісім міжнародних угод по цукру: чотири економічні та чотири декларативні. МУЦ 1953 р. та сім її наступниць діяли з 01.01.1954 р. За більш як 60-річний період економічні положення були в силі протягом 20 років (1954–1961 рр., 1969–1973 рр., 1978–1984 рр.); увесь інший час угоди були адмі-

ністративними. За вказані 20 років дії економічних положень середньорічна ціна на цукор залишалась у визначеному коридорі лише третину часу [4, с. 130]. Це свідчить, що незважаючи на зміни в механізмах дії міжнародних угод по цукру вони не спроможні були утримувати вартість сировини у встановлених рамках.

Італійський учений М. Рафаеллі наводить чимало причин такої ситуації та поділяє їх на дві категорії: ті, що не залежали від угод, та ті, що з них випливали. До незалежних факторів він відносить порівняно невеликий обсяг цукру, який потрапляв на міжнародний ринок на фоні куди значніших обсягів світового виробництва; вузький об'єкт регулювання угод; можливість виробництва цукру в різних кліматичних умовах; торгівлю політику Євросоюзу в цій сфері, який не брав участі в жодній угоді з економічними положеннями. Що стосується чинників, які безпосередньо стосувались угод, то серед них науковець називає ефективність механізмів квот та успішність заходів з управління запасами [4, с. 130–133]. На деяких із них слід зупинитися більш детально.

Вузький об'єкт дії угод означає, що предметом їх регулювання виступав лише незначний, залишковий сегмент світового ринку цукру, який називався «вільним ринком». У середньому з 1954 по 1988 рр. на «вільний ринок» припадало близько 13,5 % світового виробництва, ніколи за весь цей період не перевищуючи позначку 18,9 % [4, с. 131]. Як зазначає індійський науковець К. Хан, за такого співвідношення міжнародна угода по цукру виглядала як маленький кораблик в Атлантичному океані [14, с. 137]. Таким чином, масштаб впливу угод на світовий ринок цукру був досить обмеженим.

Той факт, що цукор може вироблятися як з буряку, так і з тростини в різних кліматичних умовах, надає можливість практично будь-якій державі задовольняти власні потреби в цій сировині шляхом збільшення її виробництва, що, у свою чергу, зумовлює зниження імпорту та зміну кон'юнктури ринку. В різний період дії угод, подібні зміни відбулись у Фінляндії, Швеції, США та Європейському економічному співтоваристві, що, безумовно, не могло не позначитися на загальній ситуації [5, с. 163–164].

Що стосується торговельної політики Європейського економічного співтовариства, яка зазвичай суперечила заходам, що вживались у рамках міжнародних угод по цукру, то вона мала чи не найвирішальніший вплив на їх долю. Відсутність Європейського економічного співтовариства в МУЦ 1968 та МУЦ 1977 рр. на фоні нарощування ним обсягів виробництва та збільшення імпорту, безумов-

но, послабила стабілізуючий потенціал угод, який вони здійснювали на вільний ринок.

Що стосується передбачених угодами механізмів квот, то найбільше їх ефективності зашкочив неоптимальний розподіл основних експортних тоннажів. Серед заінтересованих сторін існувало загальне небажання визнавати той факт, що роздуті експортні тоннажі можуть негативно вплинути на цілі угод. У процесі переговорів кожна країна намагалася виторгувати для себе якнайвигідніші умови (незважаючи при цьому на наслідки, які це могло мати на ситуацію на ринку). В результаті загальна сума експортних квот, як правило, суттєво перевищувала потреби вільного ринку.

Недостатньо розробленою та відпрацьованою була також система запасів. Лише одна угода – МУЦ 1977 – передбачала створення спеціальних запасів і функціонування Фонду фінансування запасів. Хоча ця ідея була прогресивною та мала чималий потенціал, вона не була відшліфована та доведена до досконалості, оскільки проіснувала зовсім недовго.

Проведений аналіз дозволяє зробити **висновок**, що основним недоліком міжнародних угод по цукру була неспроможність утримувати ціну на цю сировину у визначених ними коридорах. З іншого боку, вони були помірно успішними у досягненні таких дорядних цілей, як забезпечення розширення міжнародного співробітництва у сфері світового ринку цукру та сприяння розвитку торгівлі цією сировиною. Безумовним позитивом міжнародних угод по цукру став їх внесок у розвиток регулятивних механізмів.

Список використаних джерел

1. Viton A. The International Sugar Agreements: promise and reality. – West Lafayette: Purdue University Press, 2004. – 350 p.

Стаття надійшла до редакції 30.07.2014 р.

This article provides a comparative research of all international sugar agreements, which were concluded after the foundation of the United Nations. The most important of them are studied more thoroughly, their objectives, main provisions, mechanisms and principles of operation are analyzed in detail.

В статтє в сравнительном контексте рассматриваются международные соглашения по сахару, которые были заключены после основания ООН, анализируются их задачи, основные положения, механизмы и принципы действия.

2. Swerling B. C. The International Sugar Agreement of 1953 // The American Economic Review. – 1954. – Vol. 44, N 5. – P. 837–853.

3. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами: Действующие договоры, соглашения и конвенции, вступившие в силу между 1 января и 31 декабря 1954 года. – М., 1957. – Вып. 16. – 608 с.

4. Raffaelli M. Rise and demise of commodity agreements: an investigation into the breakdown of international commodity agreements. – Cambridge: Woodhead Pub., 1995. – 240 p.

5. Gordon-Ashworth F. International commodity control: A contemporary history and appraisal. – London: Croom Helm, 1984. – 356 p.

6. Rowe J. W. F. Primary commodities in international trade. – Cambridge: Cambridge University Press, 1965. – 223 p.

7. International Sugar Agreement, 1968 / United Nations Treaty Series. – New York, 1971. – Vol. 654. – P. 174–225.

8. Ahlfeld H. Problems and prospects of a new International Sugar Agreement: special edition of F. O. Licht's International Sugar Report. – Ratzeburg F. O. Licht, 1977. – 52 p.

9. International Sugar Agreement, 1973 / United Nations Treaty Series. – New York, 1981. – Vol. 906.

10. International Sugar Agreement, 1977 / United Nations Treaty Series. – New York, 1985. – Vol. 1064. – P. 220–266.

11. International Sugar Agreement, 1984 / United Nations Treaty Series. – New York, 1993. – Vol. 1388. – P. 82–101.

12. International Sugar Agreement, 1987 / United Nations Treaty Series. – New York, 1996. – Vol. 1499. – P. 82–103.

13. Міжнародна угода по цукру 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_097. – Заголовок з екрану.

14. Khan Kabir-ur-Rahman. The Law and Organisation of International Commodity Agreements. – The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1982. – 416 p.

УДК 347.1

Петро Гуйван,*канд. юрид. наук,
заслужений юрист України*

СТРОК СУБ'ЄКТИВНОГО МАТЕРІАЛЬНОГО ПРАВА ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА ЙОГО ЗМІСТУ

Стаття присвячена дослідженню темпоральних чинників суб'єктивного матеріального права.

Ключові слова: строк здійснення права, зловживання правом, строк існування права.

У цивілістиці вже тривалий час ведеться дискусія про зміст суб'єктивного матеріального права та про межі його здійснення. Вказаній проблемі присвячені, зокрема, праці таких учених, як С. Братусь, О. Іоффе, В. Грибанов, Ю. Толстой. Дослідження зазначених учених практично зводяться до аналізу можливостей і порядку реалізації змісту закладених у суб'єктивному праві повноважень з точки зору їх обсягу та способу здійснення. Між тим, на наше переконання, важливою складовою змісту суб'єктивного права є його часова характеристика. Йдеться про строки дії права як чинник, що визначає межі його здійснення. Серйозних наукових досліджень цього питання в цивілістичній літературі не проводилося. Значною мірою це пояснюється недооцінкою актуальності проблеми чи навіть нерозумінням важливості відповідного аналізу. Саме тому багато років питання своєчасності здійснення суб'єктивного права регулювалися судовою практикою, яка, у свою чергу, досить неоднозначно відображала оцінку правозастосовними органами дії управнених суб'єктів поза часовими межами права. Не можна назвати послідовним у цьому відношенні чинне українське законодавство, яке в одних випадках визначає темпоральний чинник як обов'язкову умову належного здійснення права (ч. 2 ст. 362 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України), а в інших – визнає позитивні дії особи, якій належить право, після спливу його строку (ч. 3 ст. 267 ЦК України). З огляду на викладене питання, що розглядається, є досить актуальним і потребує законодавчої визначеності.

За загальним правилом змістом суб'єктивного права є обсяг дозволеної поведінки управненої особи, яку вона може здійснити

для реалізації свого права. Іншими словами, суб'єктивне право – це міра можливої поведінки уповноваженої особи. В цивілістичній науці переконливо доводиться, що можлива поведінка, що є змістом суб'єктивного права, та поведінка, спрямована на здійснення права, співвідносяться між собою як можливість і дійсність [1, с. 77–78], тобто, реалізуючи своє право, суб'єкт вчиняє конкретні вольові дії, перетворюючи зазначену можливість на реальність. Сьогодні вже не викликає заперечень теза про те, що кожне суб'єктивне право як міра можливої поведінки управненого суб'єкта має відповідні межі. Хоча свого часу в літературі велася жвава дискусія про відсутність таких меж, наприклад, при реалізації права власності. Так, послідовники теорії Савіньї обстоювали тезу, згідно з якою право власності за своєю природою є необмеженим правом, воно надає суб'єкту змогу отримувати всіляку вигоду від використання власності, не рахуючись із будь-якими іншими обставинами. Інші вчені-цивілісти вказували на обмеженість права власності нормами законодавства, а влада власника над річчю має здійснюватися в межах, визначених законом [2, с. 232; 3, с. 248]. Сьогодні в цивілістиці домінуючою є теза, відповідно до якої право власності особи не може використовуватися всупереч закону та моральним засадам суспільства, на шкоду екологічному стану, правам, свободам та інтересам інших осіб [4, с. 317–319]. В іншому випадку здійснення права власності слід кваліфікувати як зловживання правом [5, с. 32]. Відповідне правило знайшло відображення і в ЦК України (див. ст. 319).

Як бачимо, нині досить безспірною є позиція щодо обмеженості будь-якого суб'єктив-

ного права. Але доктринально та законодавчо це забезпечено лише в частині існування меж поведінки уповноваженої особи щодо обсягу права (наприклад, він може визначатися законом чи договором) або способу та характеру його реалізації (в цьому відношенні межі права мають враховувати положення законодавства, моральні засади суспільства, права й інтереси інших осіб). Проте, як вже зазначалось, одним із факторів, що обмежує свободу управненої особи при реалізації суб'єктивного права, може бути час. Досить часто суб'єктивне право має певні межі не тільки за обсягом чи способом його здійснення, а й у часі. Безумовно, строк існування суб'єктивного права як одного з факторів, що впливає на межі поведінки носія, не має загального характеру, чим можна, зокрема, пояснити недостатню увагу законодавця до даного питання. Так, абсолютні цивільні права, як правило, не обмежені в часі та мають безстрокову дію. Проте більшість суб'єктивних цивільних прав (у тому числі права зобов'язального характеру) мають конкретний строк свого існування, і цей період є межею належного здійснення права. Зазначене стосується і тих зобов'язальних матеріальних прав та обов'язків, строк реалізації яких не встановлений або визначений моментом вимоги. Необхідно визнати помилковою точку зору дослідників, які вважають вказані зобов'язальні права й обов'язки безстроковими [6, с. 333]. Такі зобов'язання мають строк виконання, хоча цей строк не встановлено учасниками, і він пов'язаний із вимогою кредитора.

У науковій літературі неодноразово зазначалося, що суб'єктивні матеріальні права не можуть бути необмеженими: цивільне законодавство не може спрямовуватися виключно на забезпечення можливості реалізації прав уповноваженої особи й її захист. Воно також заінтересоване у забезпеченні стабільності та визначеності правовідносин, у захисті прав та інтересів інших осіб, основних засад суспільства тощо. Саме з метою забезпечення цих інтересів законодавство встановлює певні межі здійснення суб'єктивних цивільних прав, у тому числі стосовно часу. Дійсно, відсутність встановленого на нормативному рівні строку звернення кредитора спадкодавця з вимогами до спадкоємців призвело б до тривалої невизначеності стосовно обтяженості спадкової маси та досить часто взагалі до неможливості регулювання спадкових відносин. Ті ж наслідки потягло б, наприклад, невстановлення у договорі підяду строку виконання робіт.

Таким чином, визначення меж здійснення цивільних прав є не обмеженням цих прав, а впорядкуванням існуючих матеріальних відносин [7, с. 13].

У доктрині досить популярною є думка, що змістом цивільного правовідношення є відповідні дії його учасників [8, с. 71], тобто фактично – це поведінка управненої та зобов'язаної особи, спрямована на реалізацію суб'єктивного права і виконання обов'язку. В принципі, вказана теза заслуговує на критичну оцінку, перш за все, з огляду на те, що вона не враховує темпоральні фактори. Як переконливо доведено О. Іоффе, зміст правовідношення не може бути зведений до дій його учасників, оскільки моменти реального здійснення цих дій і виникнення правовідношення у часі не збігаються. Більше того, досить часто правовідношення припиняється саме у момент вчинення зобов'язаною особою необхідної дії [9, с. 566–567]. Тому змістом правовідношення є не реалізаційні дії, а сукупність суб'єктивних прав та обов'язків, обумовлених у момент його встановлення.

Дійсно, суб'єкти права й обов'язку реалізують правовідношення переважно не в момент виникнення, а через деякий час після його встановлення. І, незалежно від того, тривалий чи дуже короткий проміжок часу між встановленням змісту суб'єктивного права та його здійсненням, за загальним правилом поняття «строк існування суб'єктивного права» та «строк здійснення суб'єктивного права» не є тотожними. Разом із правовідношенням виникає не поведінка, а лише юридичний засіб забезпечення такої поведінки – суб'єктивне право та правовий обов'язок [9, с. 567]. З іншого боку, не можна погодитися з твердженням, що строки існування суб'єктивного права не пов'язані безпосередньо із здійсненням цих прав [7, с. 32]. Строки існування та строки здійснення права можуть не збігатися. Скажімо, в договорі купівлі-продажу зазначено, що покупець має сплатити гроші за товар протягом місяця з дати укладення договору. Відтак тривалість регулятивного права продавця щодо отримання грошей становить один місяць, а здійснення цього права буде лише в той термін протягом місяця, коли відбудеться належне виконання обов'язку покупцем.

Є випадки, коли строк існування суб'єктивного права збігається із строком реалізації права і тут поняття «існування» та «здійснення» права мають практично однаковий зміст. Зокрема, це характерно для гарантійних строків, протягом яких особа вправі вимагати усунення виявлених недоліків товару.

Відповідно, пропуск вказаного гарантійного строку припиняє не тільки можливість вчинити дії щодо пред'явлення вимог по усуненню недоліків, а й саме існування подібної правомочності особи. Звісно, управнена особа, маючи суб'єктивне матеріальне право, може протягом його існування і не скористатися можливостями, закладеними у самому праві. Так, маючи право на здійснення передоручення, особа, на ім'я якої видана довіреність, може і не скористатися цим правом. Проте реалізувати чи не реалізувати своє право вона може лише протягом дії довіреності, тобто протягом строку існування суб'єктивного права. Така конструкція правових актів, коли здійснення суб'єктивного повноваження є правом, а не обов'язком, управненої особи, відповідає основним засадам цивілістики. І саме в такому розумінні строки здійснення суб'єктивного права ототожнюються з часом його існування. Отже, як бачимо, існує нерозривний зв'язок між строками існування та здійснення права. Він полягає в тому, що реалізація суб'єктивного цивільного права відбувається саме протягом строків його існування.

Можливість здійснення права залежить від низки обставин фактичного порядку. В цивілістичній науці прийнято вести мову про гарантованість права як одну з основних характеристик його ознак. Це система факторів об'єктивного та суб'єктивного змісту, що створюють матеріальні й юридичні передумови для реалізації прав і їх захисту. Вказані фактори, насправді, є умовами здійснення суб'єктивних цивільних прав об'єктивного (матеріальні й юридичні гарантії) та суб'єктивного (умови, пов'язані з поведінкою управнених і зобов'язаних осіб) характеру [10, с. 26–27]. До об'єктивних умов, які здійснюють зовнішній вплив на реалізацію цивільних прав, зокрема, слід віднести встановлені строки їх існування. Законодавство сконструйовано таким чином, що строк є складовою частиною змісту матеріального права.

Дещо по-іншому можна оцінити суб'єктивні фактори впливу на здійснення цивільного права. Момент реалізації закладених у праві повноважень має сприйматися свідомістю особи як вияв правомірної поведінки, що перебуває в межах, встановлених нормами законодавства. Межі такої поведінки можуть визначатися, наприклад, шляхом нормативного встановлення строків здійснення суб'єктивних прав. Так, кредитор спадкодавця вправі пред'явити вимогу до спадкоємців протягом шести місяців від дати відкриття спадщини. З іншого боку, нове цивільне законодавство

акцентує увагу на значному розширенні диспозитивного характеру поведінки учасників правовідносин. Зокрема, триваючі фактичні дії орендаря та пасивність орендодавця протягом місяця з часу закінчення договору оренди вважається підставою для автоматичного поновлення договору (ст. 764 ЦК України). Але за будь-якого способу визначення меж правомірної поведінки неабияке значення має особисте усвідомлення вказаних меж управненою особою.

До суб'єктивного фактору, що зумовлює поведінку правоволодільця, можна віднести обізнаність останнього про обсяг свого права та строки його здійснення. Трапляються випадки, коли в силу певних причин особа може не знати про появу у неї цивільного права. Така ситуація, зокрема, виникає, якщо особа не знала і не могла знати про прийняття нормативного акта, настання юридичного факту (смерть спадкодавця, завдання шкоди тощо), з якими закон пов'язує виникнення цивільних прав і обов'язків. Чинне законодавство не дає однозначної відповіді на питання про те, як впливає інформованість суб'єкта про своє право та строк його здійснення на обчислення і перебіг даного строку. Правовою нормою може передбачатися, що саме право в особи виникає, коли вона довідається про певний юридичний факт. Так, перебіг позовної давності в окремих випадках може починатися від часу, коли особа довідалася про порушення її права або про особу, яка його порушила. При цьому закон не встановлює будь-яких строків, протягом яких мають бути отримані подібні відомості. Це означає, що суб'єктивне право особи на судовий захист виникне незалежно від того, через який проміжок часу після порушення особа дізнається про це, і початок дії такого права не обмежений визначеним терміном.

В іншому випадку (ст. 681 ЦК) суб'єктивне право на судовий захист відстрочується до виявлення недоліків проданої речі, проте зазначені недоліки мають виявитися покупцем до спливу відповідних строків, встановлених ст. 680 ЦК. Таким чином, момент виникнення права теж залежить від отримання правоволодільцем відомостей про порушення, але право починає дію і саме існування права стає можливим лише за умови, якщо особа отримає такі відомості до певного терміну.

Закон також містить механізми подовження строку існування права, коли управнена особа з поважних причин пропустила строк його здійснення; при цьому, як свідчить судова практика, до поважних причин відно-

ситься і незнання спадкоємцем про факт відкриття спадщини. Зокрема, додатковий строк встановлюється для прийняття спадщини, коли екстраординарні обставини не дозволили суб'єкту здійснити таке право протягом встановленого шестимісячного строку (ч. 3 ст. 1272 ЦК). Вказане повноваження щодо подовження строку реалізації суб'єктивного права надано судовому органу. Дещо по-іншому врегульовані можливості прийняття спадщини особою, яка пропустила строк для її прийняття, у разі письмової згоди про це інших спадкоємців. За таких обставин, незалежно від поважності причин пропуску строку, особа може прийняти спадщину шляхом подання до нотаріальної контори відповідної заяви (ч. 2 ст. 1272 ЦК України). По суті, йдеться не про подовження строку, а про відновлення можливості здійснити право поза межами його існування.

Слід зазначити, що у значній кількості інших випадків наявність чи відсутність у особи відомостей про існування суб'єктивного права не впливає на строки його здійснення. Так, право на позов за вимогами щодо недоліків об'єкта підряду виникає, за загальним правилом, після передачі результатів робіт незалежно від того, коли кредитор усвідомив факт наявності цих недоліків (ст. 863 ЦК України). Як бачимо, законодавство запроваджує різні механізми регулювання принципів схожих правовідносин. Наявність нормативно закріплених розбіжностей у визначенні перебігу строків існування та здійснення суб'єктивного права навряд чи можна визнати доцільним. З урахуванням зазначеного пропонуємо запровадити в цивільному законодавстві правило, згідно з яким момент виникнення будь-якого матеріального суб'єктивного права зумовлюється усвідомленням його носія про цей факт.

Висновки

Як неодноразово зазначалось у правовій літературі, важливою особливістю суб'єктивного матеріального права є забезпечення реальної можливості його реалізації управненою особою [7, с. 12]. Дійсно, не можуть виникати цивільні права з невизначеним змістом чи такі, що не припускають їх фізичного здійснення. Це стосується і суб'єктивних прав, строк існування яких дорівнює нулю. Отже, кожне матеріальне право повинно мати строк дії, протягом якого воно може бути реалізоване. Тому строк існування суб'єктивного права не може бути «негайним». На нашу думку, слід зробити уточнення змісту такого

строку. *По-перше*, хоча закон вживає зазначений термін для характеристики часу, протягом якого боржник має виконати обов'язок, все ж він повністю стосується і часу існування суб'єктивного права кредитора. Адже дія в часі суб'єктивного обов'язку відповідає такій самій дії суб'єктивного цивільного права. А цивільне право не може існувати мить, оскільки початковий і кінцевий терміни миттєвості збігаються. *По-друге*, слід погодитися з висловленою у науковій літературі думкою про те, що коли законодавець вважає за потрібне миттєве (негайне) виконання зобов'язання, то під цим терміном треба розуміти мінімальний розумний строк, необхідний для вчинення конкретної дії, якою досягається реалізація суб'єктивного права [11, с. 210].

Як уже вказувалося вище, здійсненням суб'єктивного права є вчинення управненою особою окремих дій в межах існуючих у неї як суб'єкта права повноважень. Якщо ж способи реалізації права виходять за встановлені межі здійснення права, це кваліфікується як зловживання правом. Сказане значною мірою справедливо при реалізації права всупереч його призначенню чи на шкоду інтересам інших осіб. Зокрема, законодавство багатьох країн прямо забороняє так звану шикану: використання права виключно з метою нанесення шкоди іншій особі. Але така позиція не може застосовуватися при оцінці дій особи поза межами змісту права. Слід погодитися, що зловживання правом пов'язане не із змістом самого права, а з його здійсненням [7, с. 32], тому вчинення окремих дій (як правомірних, так і неправомірних) поза межами права слід кваліфікувати як такі, що не спираються на суб'єктивне право. Існує й інша точка зору: здійснення суб'єктивного права поза його межами або змістом [12, с. 50] також є зловживанням правом. Про хибність такої позиції свідчить аналіз можливостей реалізації матеріального права поза часовими межами його існування. Стосовно здійснення управненою особою повноважень, що є змістом суб'єктивного права, до початку існування чи після закінчення права справедливим буде твердження М. Агаркова, що такі дії відбулися за межами права, а тому не можуть вважатися зловживанням правом [13, с. 427]. Зрозуміло, що пред'явлення уповноваженою особою вимог поза межами здійснення права (скажімо, коли кредитор звертається з вимогою до поручителя після спливу шести місяців від дня укладення договору поручки з невизначеним строком) потягне неможливість його реалізації. Відповідно добровільне виконання боржника в такому випадку буде

безпідставним, і він має право на поворот виконаного. Особа, яка здійснила юридично значимий вчинок за межами строків існування певного суб'єктивного права, не вважатиметься суб'єктом, що реалізує (вживає) своє право. Подібні дії слід розглядати як протиправні, а не зловживання правом.

Як бачимо, темпоральний аспект є невід'ємним елементом змісту суб'єктивного права особи. Сутність його полягає в тому, що до поняття «міра належної поведінки управленої особи» входить необхідність і можливість здійснення суб'єктивного права лише протягом строку його дії. Вважаємо, що вказане правило має знайти своє відображення у цивільному законодавстві. Зокрема, з урахуванням викладеного у ст. 13 ЦК України після слів «у межах» необхідно доповнити «(у спосіб, в обсязі та строки), визначених договором або актами цивільного законодавства».

Список використаних джерел

1. *Иоффе О. С., Грибанов В. П.* Пределы осуществления субъективных гражданских прав // Советское государство и право. – 1964. – № 7. – С. 76–85.
2. *Шершеневич Г. Ф.* Учебник русского гражданского права. – СПб., 1907. – 818 с.
3. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право. – СПб., 1902. – 718 с.
4. *Цивільне право України: У 2 т. / За ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького.* – К., 2004. – 479 с.
5. *Грибанов В. П.* Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М., 1992. – 205 с.
6. *Синайский В. И.* Русское гражданское право. – М., 2000. – 648 с.
7. *Грибанов В. П.* Сроки в гражданском праве. – М., 1967. – 48 с.
8. *Гражданское право / Под ред. М. А. Агаркова, Д. М. Генкина.* – М., 1944. – Т. 1. – 319 с.
9. *Иоффе О. С.* Гражданское право: Избранные труды. Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». – М., 2000. – 777 с.
10. *Мирошникова Н. И.* Механизм осуществления субъективных гражданских прав. – Ярославль, 1989. – 83 с.
11. *Боднар Т. В.* Строк (термін) виконання договірної зобов'язання в цивільному праві України // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 2. – С. 207–212.
12. *Флейшиц Е. А.* Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. – М., 1952. – 348 с.
13. *Агарков М. М.* Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве // Известия АН СССР: Отделение экономики и права. – 1946. – № 6. – С. 422–439.

Стаття надійшла до редакції 26.06.2014 р.

The article investigates the temporal subjective factors of substantive law.

Статья посвящена исследованию темпоральных факторов субъективного материального права.

УДК 347.65 + 347.235

Любов Лещенко,*здобувачка кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету України ім. Ярослава Мудрого,
м. Харків*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ, ЩО НЕ ВХОДЯТЬ ДО СКЛАДУ СПАДЩИНИ

У статті аналізуються права й обов'язки спадкодавця, що не входять до складу спадщини, їх особливості, пропонується розмежування таких прав та обов'язків.

Ключові слова: спадкове право, спадкування, спадщина, склад спадщини.

Цивільне законодавство України визначає спадкування як перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Дослідження сутності й особливостей спадкування виглядало б неповним без аналізу прав і обов'язків спадкодавця, передусім, як тих, що переходять до спадкоємців у порядку спадкування, так і тих, перехід яких від спадкодавця до спадкоємців неможливий. Об'єкт спадкування у вигляді певної сукупності прав і обов'язків спадкодавця утворює поняття «спадщини». При цьому законодавець оперує як зазначеним поняттям, так і вказує на існування «складу спадщини», відоме, перш за все, нормам спадкового права (кн. 6 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України).

О. Кухарєв пояснює існування у тексті ст. 1218 ЦК України поняття «склад спадщини» тим, що передбачається існування окремих її елементів у вигляді прав та обов'язків [1, с. 17]. На нашу думку, у такий спосіб законодавець підкреслює складний і неоднорідний характер спадщини, її відмінність від інших об'єктів цивільних прав та те, що спадщина як об'єкт включає до свого складу й інші об'єкти – права й обов'язки, що якісно відрізняє спадщину від інших об'єктів, зокрема від речей. Однак логічний обсяг згаданого поняття не є безмежним не тільки з точки зору формальної логіки (адже завжди існують певні елементи, права й обов'язки, які із смертю особи також припиняють своє існування у чисто фізичному сенсі), а й з позицій позитивного права, що зроблено шляхом визначення певної частини прав і обо-

в'язків спадкодавця, які визнані такими, що не можуть включатися до складу спадщини та відповідно переходити від спадкодавця до спадкоємців.

Незважаючи на велику кількість досліджень з проблематики спадкового права, наявні сучасні наукові напрацювання, серед авторів яких слід згадати О. Кухарєва, І. Спасибо-Фатееву, З. Ромовську, Ю. Заїку, О. Печеного [1–5] та інших дослідників, питання наукового та прикладного спрямування, пов'язані із правами й обов'язками, які не входять до складу спадщини, залишилися без детального аналізу, що зумовило необхідність висвітлити цю тему у форматі наукової статті.

Цивільне законодавство України виходить із того, що не всі права й обов'язки, які належали спадкодавцеві за життя, здатні за своєю природою переходити до інших осіб. Втілюючи зазначений підхід, законодавець умістив у ст. 1219 ЦК України положення, що не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця. При цьому не тільки не обмежився такою нормою, а й надав у межах ст. 1219 ЦК перелік прав і обов'язків, які, за задумом законодавця, нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, а тому не можуть входити до складу спадщини. Таким чином, у ст. 1219 ЦК міститься нормативно визначений критерій, що дозволяє обмежити віднесення прав і обов'язків до складу спадщини, – нерозривний характер зв'язку з особою спадкодавця.

Слід зазначити, що з позицій системного аналізу ЦК згаданий критерій притаманний не тільки нормам спадкового права. Про права й обов'язки, нерозривно пов'язані з особою,

йдеться, перш за все, у нормах зобов'язального права, зокрема, при визначенні підстав припинення зобов'язань (ч. 1 ст. 608 ЦК), кола зобов'язань, у яких заміна кредитора не допускається (ст. 515 ЦК), деяких інших випадках. Всі ці випадки не сформульовані конкретно і носять більшою мірою оціночний характер, що зумовлює необхідність більш детального аналізу підстав та ознак нерозривного зв'язку прав і обов'язків із особою їх носія, що виходить за межі обраної проблематики.

Питання, що розглядається, є багатограним, у межах цивільного права – міжінституційним, таким, що об'єднує норми спадкового, зобов'язального й інших підгалузей цивільного права. А. Ягельницький висловив дві досить важливі тези: особистий характер того чи іншого зобов'язання (або іншого правовідношення чи суб'єктивного права) зумовлюється не підставами його виникнення, а виходячи із змісту, тобто з тих дій, які повинні бути вчинені управомоченою або зобов'язаною особою; не слід перебільшувати значення особистісних елементів у юридичному складі, що виступає підставою виникнення правовідносин, оскільки це не означає невідривне прикріплення правовідношення до осіб, до яких первісно відносився правопороджуючий фактичний склад [6, с. 66–67].

В аспекті наведеної позиції заслуговують на увагу підходи з цього приводу, опрацьовані судовою практикою. Так, Верховний Суд України, аналізуючи правовідносини за договором банківського вкладу, сторонами якого виступають банк (боржник) і вкладник (кредитор), зазначив, що оскільки зобов'язання банку виплачувати проценти на суму вкладу не пов'язане з особою вкладника, у зв'язку із смертю вкладника (кредитора) таке зобов'язання не припиняється. До спадкоємців вкладника переходить право на вклад у банку та проценти, нараховані на суму вкладу до дня фактичного повернення коштів. Відповідно, суд касаційної інстанції допустив помилку, оскільки не врахував, що виконання банком зобов'язання виплачувати вкладникові проценти на суму вкладу не пов'язане з особою останнього, а тому не припиняється внаслідок смерті вкладника та входить до складу спадщини (постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 04.09.2013 р.). Аналогічна позиція міститься і в постанові Верховного Суду України від 09.04.2014 р., що має відповідним чином унормувати судову практику з цього питання.

У справах досліджуваної категорії важливим із позицій тлумачення ст. 1219 ЦК є висновок Верховного Суду України, згідно з яким зобов'язання банку не пов'язані з особою вкладника, тому їх виконання може відбутися щодо будь-якого спадкоємця. З цього випливає важлива ознака критерію нерозривного характеру зв'язку права й особистості носія – права й обов'язки тоді вважаються такими, що не пов'язані з особою їх носія, коли виконання відповідного обов'язку може бути здійснене будь-якій особі, яка наділена правом вимоги. Відповідно, зобов'язання банку як боржника не припиняється внаслідок смерті вкладника та триває до моменту фактичного повернення коштів спадкоємцям, хоч особа, яка отримуватиме кошти, зміниться.

Юридична конструкція переліку прав і обов'язків, що не входять до складу спадщини, знайшла своє відображення у ст. 1219 ЦК, згідно з якою не входять до складу спадщини права й обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця. Окремі автори коментарів до ЦК вбачають у цій конструкції *презумпцію* того, що права й обов'язки, суб'єктом яких був спадкодавець на час відкриття спадщини, переходять до його спадкоємців [7]. Із таким підходом важко погодитися. Справа в тому, що презумпція є певним припущенням про існування юридичних фактів, їх відсутність або про певні їх властивості. Відповідно, припущення не може мати винятків, але воно може бути спростоване в установленому порядку. Разом із тим про винятки з цього правила йдеться у ст. 1219 ЦК. Тому правильніше вести мову не про *презумпцію*, а про *загальне правило*, згідно з яким всі права й обов'язки, суб'єктом яких був спадкодавець на час відкриття спадщини, здатні переходити до його спадкоємців.

Аналіз ст. 1219 у системному зв'язку з іншими нормами, зокрема ст. 1218 ЦК, свідчить, що одного лише встановлення критерію нерозривного зв'язку прав і обов'язків із особистістю не достатньо, тому законодавець наповнює його певним змістом, даючи у ст. 1219 ЦК орієнтовний перелік таких прав і обов'язків, встановлюючи при цьому можливість існування додаткового критерію обмеження складу спадщини. Що може бути таким додатковим критерієм? Перш за все, пряма вказівка законодавця щодо неможливості переходу певних прав і обов'язків спадкодавця до спадкоємців, вміщена саме серед норм про ці права й обов'язки, а не серед норм загального характеру про склад спадщини.

Виходячи з викладеного, можна стверджувати, що до складу спадщини не входять:

- права й обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця;
- права й обов'язки, неможливість переходу яких від спадкодавця до спадкоємців встановлена законом.

Права й обов'язки першої групи згадуються у ст. 1219 ЦК, але їх перелік не є вичерпним (тобто існують інші права й обов'язки, нерозривно пов'язані з особою їх носія, але не перелічені у ст. 1219 ЦК). Що стосується прав і обов'язків другої групи, то тут слід навести приклад.

Відповідно до ч. 1 ст. 1276 ЦК право на прийняття обов'язкової частки у спадщині до спадкоємців суб'єкт цього права в порядку спадкової трансмісії не переходить. Очевидним тут вбачається обмеження кола прав і обов'язків, які можуть переходити до спадкоємців. Крім того, доцільно назвати досить широке коло випадків, коли певні права й обов'язки не переходять від спадкодавця, оскільки останній за життя не був їх носієм, не набув відповідних прав і обов'язків у належному порядку. У судовій практиці такі випадки не є поодинокими. По одній із справ суди дійшли висновку, що спадкодавець не набув права на земельну частку (пай) і в разі його смерті успадкування права на земельну частку (пай) не здійснюється.

Рішенням Нижньогірського районного суду Автономної Республіки Крим від 27.02.2012 р., залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Автономної Республіки Крим від 10.04.2012 р., відмовлено у задоволенні позову О. про визнання права власності на земельну ділянку у порядку спадкування.

Відповідно до п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16.04.2004 р. № 7 (з наступними змінами та доповненнями) сертифікати на право на земельну частку (пай) є дійсними до виділення земельної ділянки в натурі (на місцевості) та видачі державного акта про право власності на землю (п. 17 розділ X «Перехідні положення» Земельного кодексу України).

Член колективного сільськогосподарського підприємства (далі – КСП), включений до списку, що додається до державного акта на право колективної власності на землю, набуває права на земельну частку (пай) з дня видачі цього акта, а в разі його смерті успадкування права на земельну частку пай здійснюється за нормами ЦК України, у тому числі у випадку, коли з різних причин ця особа не отримала сертифікат на право на земельну

частку (пай). Оскільки ВАТ «Нижньогірський», де працював спадкодавець, державного акта на право колективної власності на землю не отримало, померлий не набув права на земельну частку (пай) і в разі його смерті успадкування права на земельну частку (пай) не здійснюється. За таких обставин суди дійшли правильного висновку про відмову в задоволенні позову [8].

У складі спадщини є такі права й обов'язки, успадкування яких супроводжується їх певною модифікацією і до спадкоємців ці права переходять вже у модифікованому вигляді. Прикладом є права на приватизацію житла, реалізоване за життя спадкодавцем, але обтяжене тією обставиною, що спадкодавець помер, не дочекавшись завершення процесу приватизації. Верховний Суд України з цього приводу зазначив, що у випадку, коли громадянин, який висловив волю на приватизацію займаної ним квартири, помер до прийняття компетентним органом рішення про приватизацію, але після збігу встановленого ч. 3 ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 р. № 2482-ХІІ строку, до його спадкоємців у порядку спадкування переходить право вимагати визнання за ними права власності на таку квартиру (постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11.12.2013 р. у справі № 6-121цс13). Таким чином, спадкодавець за життя був носієм права на приватизацію житла, здійснюючи яке він набував право власності на згадане житло [9, с. 3–7]. Оскільки у зв'язку із смертю спадкодавця не набув цього права, воно не перейшло до спадкоємців, однак виникло право вимагати визнання за ними права власності на таку квартиру в судовому порядку. Відповідно, цілком поділяючи підхід про те, що право на приватизацію житла не входить до складу спадщини, не можемо заперечити, що це право може за певних умов трансформуватись у право спадкоємців вимагати визнання права власності на зазначений об'єкт у порядку спадкування.

Системний аналіз положень кн. 6 ЦК дозволяє зробити **висновок**, що до складу спадщини не входять права й обов'язки, які нерозривно пов'язані з особою їх носія, а також ті, перехід яких у порядку спадкування обмежується відповідним законодавчим застереженням; права й обов'язки, яких спадкодавець належним чином не набув, не ставши їх носієм, і деякі інші. Окремі права й обов'язки у складі спадщини зазнають певної трансформації.

Список використаних джерел

1. *Кухарев О. Є.* Спадкове право. – К., 2013.
2. *Цивільний кодекс України*: Наук.-практ. коментар / За ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Х., 2009. – Т. 12.
3. *Ромовська З. В.* Українське цивільне право: Спадкове право. – К., 2009.
4. *Заїка Ю. О.* Спадкове право України: Становлення і розвиток. – К., 2007. – 288 с.
5. *Печений О. П.* Склад спадщини за цивільним законодавством України // Нотаріат для Вас. – 2011. – № 11. – С. 19–28.
6. *Ягельницький А. А.* К вопросу о неразрывной связи права с личностью: преемство в праве требовать компенсации морального вреда и вреда, при-

чиненного жизни или здоровью // Вестник гражданского права. – 2013. – № 2. – С. 60–91.

7. *Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України*: // <http://radnuk.info/komentar/chky/chky-knuga6/178-kn6-glava84.html>.

8. *Ухвала* Колегії суддів Судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2012 р. [Електронний варіант]. – Режим доступу: Єдиний державний реєстр судових рішень України: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27192323>.

9. *Висновки* Верховного Суду України, викладені в постановах, ухвалених за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 355 Цивільного процесуального кодексу України, за II півріччя 2013 р. // Вісник Верховного суду України. – 2014. – № 2. – С. 3–7.

Стаття надійшла до редакції 27.06.2014 р.

In the article the right and duties of person are analysed which do not enter in the complement of inheritance. Their general description is Given, features are studied. Differentiating of such rights and duties is offered.

В статтє анализируются права и обязанности наследодателя, которые не входят в состав наследства, их особенности, предлагается разграничение таких прав и обязанностей.

УДК 349.2

Юрій Зінченко,*здобувач Науково-дослідного інституту
правового забезпечення інноваційного розвитку
Національної академії правових наук України*

ЩОДО ПЕРСПЕКТИВ ЗАСТОСУВАННЯ КОНТРАКТНОЇ ФОРМИ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ З ПРАЦІВНИКАМИ БАНКУ

У статті аналізуються перспективи застосування контрактної форми трудового договору з працівниками банку, досліджується сутність поняття «контракт».

Ключові слова: контракт, трудовий договір, працівник банку, право на працю, трудові відносини, банківська діяльність.

Конституція України проголосила: «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується» (ст. 43). Конкретизують це положення статті 5 і 6 Закону України «Про зайнятість населення», за якими: держава гарантує у сфері зайнятості вільне обрання місця застосування праці та виду діяльності, вільний вибір або зміну професії; кожен має право на вільний вибір місця, виду діяльності та роду занять, що забезпечується державою шляхом створення правових, організаційних та економічних умов для такого вибору; реалізація права на вибір місця, виду діяльності та роду занять здійснюється шляхом самостійного забезпечення особою своєї зайнятості чи звернення з метою працевлаштування до роботодавця або за сприяння центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, чи суб'єкта господарювання, який надає послуги з посередництва у працевлаштуванні.

Здійснення громадянами права на працю передбачає, передусім, реалізацію тих повноважних норм, які визначають правові дозволи використання ними свого права. І громадяни на свій розсуд реалізують належне їм право на працю. Таким дозволом у сфері здійснення права на працю є закріплена у ст. 43 Основного Закону можливість заробляти собі на життя працею, яку людина сама для себе вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Договірна форма залучення до праці – елемент демократії. Вона найбільш повно опосередковує принципи свободи праці та рівноправності. Трудовий договір як юридична категорія виступає в якості залучення грома-

дян до праці. Він є підставою виникнення трудових відносин, підставою поширення на сторони правовідносин прав і обов'язків встановлених нормативними актами, а також вироблених і погоджених сторонами.

Свобода трудового договору знаходить свій вияв у тому, що кожен має право:

- розпоряджатися своїми здібностями до праці;
- обирати рід діяльності або ж відмовитися від будь-якої діяльності;
- запропонувати себе як найманий працівник будь-якому роботодавцеві;
- вільно обговорювати умови трудового договору – погоджуватися з ними або відмовлятися від них.

Виходячи із власних інтересів роботодавці також вільні вибирати і запрошувати на роботу будь-яких громадян. Ця свобода залежить від потреб щодо такого працівника, а вільний вибір громадянина врешті-решт зумовлений потребами суспільства. Р. Лівшиць вважає, що дві свободи – це дві групи потреб; не можна надавати перевагу одним інтересам за рахунок інших; отже, дві волі, дві групи інтересів повинні поєднуватись, бути погодженими; форма – договір, а стосовно трудового права – договір трудовий [1, с. 26, 27].

Трудовий договір є одним із перетворюючих факторів для встановлення трудових правовідносин. Він виступає сполучною ланкою між правовідносинами із працевлаштування, з одного боку, та трудовими правовідносинами – з іншого. Цим забезпечується наступність і безперервність процесу реалізації права на працю: припинення працевлаштування та виникнення трудових правовідносин.

Трудовий договір – необхідна передумова для застосування до працівників гарантій,

пов'язаних із трудовою діяльністю. Виникнення трудових правовідносин означає вступ працівника у сферу дії трудового права, в якій функціонують і гарантії, передбачені його нормами [2, с. 90, 91]. У цій якості договір виступає своєрідним «юридичним містком» між різними стадіями реалізації права на працю.

Своє конституційне право на працю особа може реалізувати і шляхом працевлаштування у банку. Особлива роль банків у фінансово-економічній системі країни, значущість банківських послуг роблять сферу банківського бізнесу вельми привабливою в очах працездатного населення. Не випадково, результати численних соціологічних опитувань, що провадяться як в Україні, так і за її межами, свідчать, що до числа найбільш престижних видів трудової діяльності належить робота в банках.

Дотримання права громадян на працю забезпечується покладенням на суб'єктів правовідносин обов'язку утримання від вчинення дій, заборонених законодавством. Так, ч. 1 ст. 22 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України забороняє необґрунтовану відмову в прийнятті на роботу. Ю. Дмитренко вважає, що роботодавець може відмовити у прийнятті на роботу лише в таких випадках: відсутність вакантних місць; недостатність або відсутність належної кваліфікації у працівника, який влаштовується на роботу; обмеження, встановлені законодавством щодо прийому на роботу (вік, важкі чи шкідливі умови праці (для неповнолітніх, жінок), заборона в судовому порядку обіймати певні посади, робота близьких родичів (крім педагогічної, медичної діяльності тощо), стан здоров'я тощо); обмеження за медичними показниками (коли за станом здоров'я працівник не може виконувати певну роботу) та ін. [3, с. 7]. Відповідно в інших випадках відмова вважатиметься порушенням законодавства.

Згідно із Законом України «Про Національний банк України» (ч. 3 ст. 64) трудовий договір у формі контракту укладається з працівниками, перелік посад яких визначається Правлінням Національного банку України (далі – НБУ). Ця норма запроваджена Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний банк України» від 13.07.2000 р. Відповідно, на решту працівників банків контрактна форма трудового договору не поширюється. Вважаємо, що такий стан справ не є прийнятним.

Згідно з ч. 3 ст. 21 КЗпП України контракт є особливою формою трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки та відповідальність (зокрема матеріальна) сторін, умови матеріального забезпечення й організації праці співробітника, умови розір-

вання договору, у тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін.

Вихідним пунктом впровадження контрактної системи стала постанова Ради Міністрів СРСР «Про порядок прийняття та звільнення керівника державного союзного підприємства» від 23.10.1990 р. № 1073. В Україні укладення трудових договорів у цій формі запроваджено 20.03.1991 р. після прийняття Верховною Радою УСРР Закону «Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки». «Поява контракту пов'язана з переходом країни від планової до ринкової економіки, який зумовив суттєву критику на адресу функціональної ролі трудового договору в механізмі правового регулювання суспільно-трудових відносин. Свобода підприємництва пов'язується з вільним вибором працівників, із забезпеченням більшої свободи дій для роботодавця при визначенні умов найму працівників, що передбачає необхідність розширення договірних засад у правовому регулюванні трудових відносин. Контракт немовби протиставляється трудовому договору, якому приписують такі недоліки, як: вузька обмеженість посадових обов'язків, їх «жорстка» врегульованість, що зумовлена діючими на підприємствах, в організаціях посадовими інструкціями, кваліфікаційними довідниками й іншими локальними актами. Жорстко встановлюються тривалість робочого часу, відпочинку, інші умови, що впливають із законодавства чи колективного договору. Іншими словами, відзначається той загальний недолік, який не дозволяє окремому працівнику поліпшити своє правове становище порівняно з чинним законодавством і колективним договором конкретного підприємства, установи, організації [4, с. 71, 72].

С. Прилипко вважає, що законодавець розрізняє трудовий договір і контракт. На його думку, правове становище громадян, які працюють за контрактом, суттєво відрізняється від правового статусу працівників, які виконують свої трудові обов'язки відповідно до трудового договору [5, с. 3].

С. Сільченко визначає такі ознаки, за якими контракт відрізняють від інших видів трудових договорів [6, с. 83–85]:

- контракт є формою індивідуально-договірної регулювання трудових відносин, а також інших, пов'язаних із виконанням сторонами прийнятих зобов'язань. Його зміст має бути значно ширший, ніж в інших видах трудового договору. Він не лише встановлює трудові відносини, а й визначає їх зміст, забезпечуючи при цьому специфічні інтереси роботодавця та працівника. Контракт спрямовується на забезпечення реалізації особис-

тих, індивідуальних інтересів, що, отримуючи певну фіксацію та визнання, перетворюються на суб'єктивні права;

- для забезпечення належної фіксації договірних зобов'язань форма контракту має бути письмовою. Він оформляється у двох примірниках, які мають однакову юридичну силу та зберігаються у кожній із сторін;

- у контракті встановлюються спеціальні заходи забезпечення виконання прийнятих на себе сторонами зобов'язань, не притаманні іншим видам трудового договору. Він повинен містити зобов'язання роботодавця щодо компенсації моральної та матеріальної шкоди, заподіяної працівникові у разі дострокового розірвання контракту: працівником – з причин невиконання чи неналежного виконання роботодавцем зобов'язань, передбачених контрактом: роботодавцем – з підстав, не передбачених чинним законодавством і контрактом;

- контракт може містити додаткові підстави припинення трудових відносин, не передбачені законодавством про працю, а також додаткові заходи матеріальної відповідальності сторін;

- сфера застосування контракту є обмеженою, визначається виключно законами України;

- при укладенні контракту сторони можуть визначити певний результат, який має бути досягнуто працівником у процесі його виконання.

Істотними умовами трудового контракту є [7, с. 15]:

- повне найменування та реквізити сторін контракту (роботодавця та працівника);

- назва посади (кваліфікаційного розряду);

- строк дії контракту;

- обсяги пропонованої роботи, вимоги до якості та строків її виконання;

- права, обов'язки та взаємна відповідальність сторін;

- умови оплати, матеріального забезпечення й організації праці;

- режим робочого часу та часу відпочинку;

- соціально-побутові й інші умови, необхідні для виконання взятих на себе сторонами зобов'язань, з урахуванням специфіки роботи, професійних особливостей і фінансових можливостей підприємства, установи, організації чи роботодавця;

- підстави припинення та розірвання контракту;

- зобов'язання роботодавця щодо компенсації моральної та матеріальної шкоди, заподіяної працівникові у разі дострокового розірвання контракту: працівником – з причин невиконання чи неналежного виконання роботодавцем зобов'язань, передбачених контрактом; роботодавцем – з підстав, не пе-

редбачених чинним законодавством і контрактом.

Сучасна практика свідчить, що контрактна форма найму найбільш доцільна у випадках, коли йдеться про наймання висококваліфікованих спеціалістів, на яких покладаються важливі обов'язки й яким необхідно створити особливий режим роботи, що серед іншого передбачає додаткове матеріальне стимулювання та посилену відповідальність сторін [8, с. 13].

Укладання контрактів дозволяє роботодавцю раціональніше регулювати кількісний та якісний склад персоналу, а працівнику отримати підвищені соціальні гарантії, додаткові пільги тощо. Згідно з п. 4 Положення про порядок укладання контрактів при прийнятті (найманні) на роботу працівників, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19.03.1994 р. № 170, контракт повинен спрямовуватися на забезпечення умов для проявлення ініціативності та самостійності працівника, враховуючи його індивідуальні здібності, професійні навички, підвищення взаємної відповідальності сторін, правову та соціальну захищеність працівника. Саме з такими обставинами маємо справу у випадку з працівниками банку.

Найважливішою відмінністю контракту від традиційного трудового договору, на наше переконання, є співвідношення нормативного та договірного регулювання трудових відносин. У трудовому договорі умови праці та матеріального забезпечення працівника в основному встановлюються нормативно-правовими актами (законами, підзаконними та локальними актами) і лише окремі умови – самими сторонами (трудова функція, місце та початок роботи, у деяких випадках – оплата праці). При укладенні контракту домінує договірне регулювання істотних та інших умов праці, а також умов, що стосуються соціально-побутової сфери. Сторони обговорюють питання, щодо обсягу роботи та вимог до якості, строків її виконання, строку дії контракту, прав, обов'язків і взаємної відповідальності сторін, умов оплати й організації праці, матеріального забезпечення, підстав припинення та розірвання контракту, соціально-побутових, інших умов, необхідних для виконання взятих на себе сторонами зобов'язань, із урахуванням специфіки роботи, професійних особливостей, фінансових можливостей підприємства, установи чи організації. Таким чином, застосування контрактної системи найму робочої сили має забезпечити поєднання інтересів працівника, трудового колективу та власника майна підприємства на основі посилення договірного регулювання, що здійснюється шляхом вільного волевиявлення.

З метою раціонального використання банком кількісних та якісних характеристик свого персоналу, створення сприятливих умов для вияву ініціативності та самостійності працівників, підвищення взаємної відповідальності банку та його працівників вважаємо за необхідне закріпити у Законі України «Про банки і банківську діяльність» норму, за якою трудовий контракт укладається з працівниками банку, перелік посад яких визначається Правлінням останнього.

Засади діяльності правління банку як виконавчого органу регулюються ст. 40 Закону України «Про банки і банківську діяльність». Правління банку здійснює управління поточною діяльністю банку, формування фондів, необхідних для статутної діяльності банку, несе відповідальність за ефективність його роботи згідно з принципами та порядком, встановленими статутом банку, рішеннями загальних зборів учасників і спостережної ради банку. Разом із тим голова правління банку має усвідомлювати, що відповідно до законодавства та внутрішніх документів банку він несе особисту (у тому числі кримінальну, адміністративну та дисциплінар-

ну) відповідальність за результати діяльності банку. Відповідальність голови правління банку має бути чітко визначена внутрішнім положенням банку.

Список використаних джерел

1. Лившиц Р. З. Трудовое законодательство: настоящее и будущее. – М., 1989. – 192 с.
2. Мацюк А. Р. Трудовые правоотношения развитого социалистического общества. – К., 1984. – 280 с.
3. Дмитренко Ю. Правові гарантії працівників при прийнятті на роботу // Правовий тиждень. – 2007. – № 30.
4. Дуюнова О. М. Угоди про працю за трудовим законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – 194 с.
5. Прилико С. М. Трудовий контракт у законодавстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1995. – 16 с.
6. Сільченко С. О. Строковий трудовий договір за законодавством України: поняття, види, умови укладення, зміни та припинення. – Х., 2005. – 204 с.
7. Орлова О. Контрактна форма трудового договору // Праця і закон. – 2011. – № 3.
8. Литнарівич Т. Дострокове розірвання (припинення) контракту з керівником // Праця і закон. – 2010. – № 3.

Стаття надійшла до редакції 04.07.2014 р.

In the article the author analyzes the perspectives of application of the contract form of employment contract with employees of the bank. The essence of the concept of «contract» is studied.

В статті аналізуються перспективи применення контрактної форми трудового договору з працівниками банку, досліджується сутність поняття «контракт».

УДК 346.7

Віталій Пашков,

д-р юрид. наук, доцент,
завідувач кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ НА ФАРМАЦЕВТИЧНОМУ РИНКУ

У статті досліджуються питання забезпечення здійснення господарської діяльності окремими суб'єктами господарювання, зокрема на фармацевтичному ринку, досліджується класифікація суб'єктів господарювання за різними критеріями, порядок здійснення ними господарської діяльності.

Ключові слова: суб'єкти господарювання, суб'єкти фармацевтичного ринку, митні та податкові пільги, державна підтримка.

Господарська, у тому числі підприємницька діяльність є професійною та систематичною діяльністю, отже, такою, що потребує відповідної цілеспрямованої організації, програмування на мікро- та макrorівнях [1, с. 34], що має на меті концептуальний розвиток і підтримку з боку держави окремих суб'єктів господарювання як публічного, так і приватного права, як юридичних осіб будь якої організаційно-правової форми, так і фізичних осіб підприємців. У цьому контексті слід розуміти, що у господарсько-правових нормах, як і відповідних правових відносинах, відображаються не тільки економічні інтереси окремих учасників господарської діяльності, а й загальний економічний інтерес суспільства. А господарські правовідносини покликані бути таким засобом регламентації поведінки учасників господарської діяльності, який підпорядковує їх взаємні вольові відносини волі всього суспільства (держави), чим забезпечується єдність господарських відносин [2, с. 60–61].

Держава, з метою підтримки окремих галузей національної економіки або сегментів ринку, може встановлювати окремі пільги або, навпаки, обмеження щодо діяльності суб'єктів господарювання. Однак запорукою в цьому повинна бути прогнозна діяльність держави з урахуванням форм реалізації державою економічної політики. Разом із тим слід визнати, що формування державної політики, процес узгодження її положень із основними суб'єктами суспільних відносин відповідних сфер управління, врахування різноманітних наслідків реалізації такої політи-

ки не може зводитися тільки до державного прогнозування та розроблення відповідних державних програм. Д. Задохайло вважає, що положення п. 4 ст. 9 Господарського кодексу (далі – ГК) України має набути більш конкретизованого вигляду (як закритий перелік видів нормативно-правових актів спеціального призначення – фіксація положень державної економічної політики у тій чи іншій сфері господарювання) [3].

У сфері охорони здоров'я немайнове благо (право на здоров'я як юридично кваліфіковані публічні інтереси суспільства, що мають забезпечуватися державою) слід розглядати як загальноправову умову реалізації різних приватних інтересів, цілей, домагань окремих індивідів, а не як їх заперечення на угоду інтересам публічним. Але основною метою єдиної системи чинного в суспільстві права щодо охорони здоров'я має бути не уніфікація різних приватних інтересів, а створення відповідних правових умов для рівних можливостей щодо отримання безоплатної медичної допомоги чи якісного платного медичного обслуговування, забезпечення суспільно необхідної рівноваги між особистими правами і свободами громадян, у тому числі свободи на підприємницьку діяльність, та інтересами суспільства щодо забезпечення здоров'я нації [4, с. 34]. Саме тому однією з умов вирішення сучасних економічних проблем, у тому числі на фармацевтичному ринку, є гармонійне поєднання приватних і публічних інтересів.

В. Луць звертає увагу на той факт, що, проголошуючи свободу підприємницької ді-

яльності, закон разом із тим встановлює певні обмеження (межі) її здійснення [5, с. 10–11]. Законодавець може встановлювати окремі форми державної підтримки суб'єктів господарської діяльності. Зазначені форми знайшли своє відображення у чинному законодавстві України, зокрема ГК України, а також у Податковому, Митному кодексах, відповідних нормативно-правових актах тощо. Однак саме ГК визначає основні засади господарювання в Україні, регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами й іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Теоретико-методичним проблемам забезпечення балансу публічних і приватних інтересів при здійсненні господарської діяльності та у зв'язку з цим встановлення форм державної підтримки залежно від класифікації суб'єктів господарювання за різними критеріями приділяється значна увага в роботах О. Вінник, Д. Задихайло, В. Мамутова, О. Подцерковного, В. Устименко, О. Шаповалової, В. Щербини та інших. Однак зазначені науковці при опрацюванні згаданих питань не розглядали їх особливості саме на фармацевтичному ринку.

Метою цієї статті є дослідження особливостей здійснення господарської діяльності на фармацевтичному ринку в контексті запровадження окремих форм державної підтримки залежно від класифікації суб'єктів фармацевтичного ринку.

Господарське законодавство (ст. 258 ГК) встановлює, що господарські відносини регулюються не однаково, а залежно від сфери суспільного виробництва, в якій складаються; особливостей галузі господарювання; виду господарської діяльності; економічної форми результату господарської діяльності; простору, на якому вони відбуваються, та особливостей суб'єктів, між якими вони виникають, і, як наслідок, правосуб'єктності або господарської компетенції суб'єктів господарського права. При цьому відповідно до ст. 12 ГК України для реалізації економічної політики, виконання цільових та інших програм і програм економічного розвитку держава застосовує різні засоби та механізми регулювання господарської діяльності, серед яких особливе місце посідають такі, як: надання інвестиційних, податкових та інших пільг, надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій і субсидій. Так, відповідно до ст. 21 Основ законодавства України про охорону здоров'я (далі – Основи) заклади охорони здоров'я, особи, які здійснюють підпри-

ємницьку діяльність у сфері охорони здоров'я, а також суб'єкти господарювання, що виробляють продукцію, необхідну для забезпечення діяльності закладів охорони здоров'я, користуються податковими та іншими пільгами, передбаченими законодавством.

Крім того, ст. 19 Основ наголошує, що держава сприяє виробництву медичної апаратури, інструментарію, обладнання, лабораторних реактивів, ліків, протезних і гігієнічних засобів, інших виробів, необхідних для охорони здоров'я, а також розвитку торгівлі цими виробами. Однак залишається відкритим питання: якої саме категорії суб'єкти господарювання, зокрема на фармацевтичному ринку, мають можливість використовувати механізми державної підтримки? Перш за все, ще раз згадаємо, які саме учасники господарських відносин є суб'єктами господарювання. Так, згідно із ст. 55 ГК це, по-перше, господарські організації – юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, державні, комунальні й інші підприємства, створені відповідно до ГК, а також інші юридичні особи, що здійснюють господарську діяльність і зареєстровані в установленому законом порядку. По-друге, громадяни України, іноземці й особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність і зареєстровані відповідно до закону як підприємці. При цьому суб'єкти господарювання (ч. 3 ст. 55 ГК) залежно від кількості працюючих і доходів від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів малого підприємництва, у тому числі до суб'єктів мікропідприємництва, середнього або великого підприємництва.

На підставі ГК та Податкового кодексу (далі – ПК) України, наукових досліджень В. Мамутова [6, с. 273–274], О. Вінник [7, с. 90–91], В. Щербини [8, с. 57] встановлено, що суб'єктів господарювання можна класифікувати за різними критеріями [9]: за організаційно-правовою формою; за видами діяльності; залежно від порядку створення (юридичні особи публічного та приватного права); залежно від способу господарювання (комерційне та некомерційне); залежно від форм власності, на базі якої вони функціонують; залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду; залежно від наявності в статутному фонді іноземної інвестиції й її розміру; залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції; за критерієм залежності від іншого суб'єкта господарювання або можливості впливу на інше підприємство; залежно від застосування спеціального податкового режиму; інші суб'єкти господарювання (підприємства художніх промислів та інноваційні підприємства). До цих суб'єктів гос-

подарування залежно від господарської компетенції можуть запроваджуватися різні форми державної підтримки.

Світовою практикою доведено, що найбільш ефективним інструментом державної підтримки господарської діяльності є *застосування фіскальних пільг*, пов'язаних із податковим стимулюванням конкретних видів діяльності. Пільги можуть охоплювати податкову базу (прибуток або дохід, вартість майна), окремі її компоненти (амортизаційні відрахування, витрати на зарплату, транспорт тощо), рівень податкових ставок, деякі питання постійного або тимчасового звільнення від оподаткування.

Відповідно до ст. 30 ПК України податкові пільги трактуються як передбачене податковим і митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку і збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності відповідних підстав, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або характер і суспільне значення здійснюваних ними витрат. Разом із тим слід зазначити, що на думку окремих фахівців з економічної теорії, надання податкових пільг порушує принцип справедливості в оподаткуванні, який закріплений ПК України та суперечить ст. 67 Конституції України, відповідно до якої кожен зобов'язаний сплачувати податки [10].

Наступною формою підтримки окремих галузей національної економіки, у тому числі фармацевтичної, відповідно до ст. 193 ПК України, є *встановлення ставок податку від бази оподаткування* в таких розмірах: 20 %, 0 % та 7 %, зокрема з операціями з: постачання на митній території України та ввезення на митну територію України лікарських засобів, дозволених для виробництва і застосування в Україні та внесених до Державного реєстру лікарських засобів, а також медичних виробів за переліком, затвердженим Кабміном України; постачання на митній території України лікарських засобів, медичних виробів та/або медичного обладнання, дозволених для застосування у межах клінічних випробувань, дозвіл на проведення яких надано центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я.

Така форма державної підтримки, як *надання державних дотацій* є найменш відомою для учасників фармринку, хоча вона врегульована ст. 16 ГК, у тому числі на виробництво життєво важливих лікарських препаратів і засобів реабілітації інвалідів, на імпорتنі закупівлі окремих товарів тощо.

Однією з форм державної підтримки можна вважати *патентування*, що передбачає своєчасне внесення до бюджету відповідного збору. Не є платниками збору за провадження торговельної діяльності та діяльності з надання платних послуг аптеки, що перебувають у державній і комунальній власності. Із придбанням пільгового торгового патенту провадиться торговельна діяльність, серед іншого, з використанням таких видів товарів (незалежно від країни їх походження), як вироби медичного призначення для індивідуального користування, технічні й інші засоби реабілітації через торговельні установи, утворені з цією метою громадськими організаціями інвалідів; термометрів та індивідуальних діагностичних приладів. Із придбанням пільгового торгового патенту провадиться торговельна діяльність виключно з використанням таких товарів вітчизняного виробництва: готові лікарські засоби (лікарські препарати, ліки, медикаменти, предмети догляду, перев'язувальні матеріали й інше медичне приладдя), вітаміни для населення, тампони, інші види санітарно-гігієнічних виробів із целюлози або її замінників, ветеринарні препарати, вироби медичного призначення для індивідуального користування інвалідами, технічні й інші засоби реабілітації інвалідів; зубні паста та порошки, косметичні серветки, дитячі пелюшки, папір туалетний, мило господарське.

Крім згаданих форм державної підтримки, окремого розгляду потребують ті, що стосуються суб'єктів малого та середнього підприємництва. І хоча державна підтримка підприємницької діяльності спрямована на створення однакових умов для всіх суб'єктів господарювання, зайнятих, у тому числі, у сфері фармацевтичного підприємництва, а також вирівнювання підприємницьких структур з іншими сферами суспільного виробництва, все ж такої підтримки потребує дрібне та середнє фармацевтичне підприємництво. І не безпідставно, оскільки ці форми в нових умовах господарювання виступають структуроутворюючим фактором економіки. Загально визнано, що мале та середнє підприємництво відіграє важливу роль у забезпеченні сталого економічного зростання, підвищенні інноваційного й експортного потенціалу країни. В цілому суб'єкти малого та середнього підприємництва, частка яких у розвинутих ринкових економіках перевищує 95 %, забезпечують більше половини ВВП, дві третини загальної кількості робочих місць, чверть експорту та таку ж частку прямих іноземних інвестицій [11].

Політика держави щодо малого та середнього підприємництва, у тому числі фізичних осіб-підприємців (далі – ФОП) полягає,

по-перше, у створенні законодавчої основи функціонування такого сегмента підприємництва; по-друге, у формуванні громадської думки щодо цього важливого сектора економіки держави. Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» визначає правові й економічні засади державної політики у сфері підтримки та розвитку малого і середнього підприємництва. Основними напрямками державної політики у сфері розвитку малого та середнього підприємництва в Україні є: вдосконалення та спрощення порядку ведення обліку в цілях оподаткування; запровадження спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності для суб'єктів малого підприємництва, що відповідають критеріям, встановленим у податковому законодавстві; залучення суб'єктів малого підприємництва до виконання науково-технічних і соціально-економічних програм, здійснення постачання продукції (робіт, послуг) для державних та регіональних потреб; забезпечення фінансової державної підтримки малих і середніх підприємств шляхом запровадження державних програм кредитування, надання гарантій для отримання кредитів, часткової компенсації відсоткових ставок за кредитами тощо; сприяння розвитку інфраструктури підтримки малого та середнього підприємництва; гарантування прав суб'єктів малого і середнього підприємництва під час здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності; сприяння спрощенню дозвільних процедур і процедур здійснення державного нагляду (контролю), отримання документів дозвільного характеру для суб'єктів малого та середнього підприємництва, скороченню строку проведення таких процедур; організація підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для суб'єктів малого і середнього підприємництва; впровадження механізмів сприяння та стимулювання до використання у виробництві суб'єктами малого і середнього підприємства новітніх технологій, а також технологій, що забезпечують підвищення якості товарів (робіт, послуг).

У статті 291 ПК України передбачена така форма підтримки малого підприємництва (для юридичних осіб і ФОП), як можливість застосування спрощеної системи оподаткування та звітності, за окремими винятками. Серед суб'єктів господарювання, які застосовують спрощену систему оподаткування, обліку та звітності необхідно, стосовно фармринку, виділити такі групи:

- третя група – ФОП, які протягом календарного року відповідають сукупності таких критеріїв: не використовують працю найманих осіб або кількість осіб, які перебу-

вають із ними у трудових відносинах, одночасно не перевищує 20 осіб; обсяг доходу не перевищує 3 000 000 грн;

- четверта група – юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми, які протягом календарного року відповідають сукупності таких критеріїв: середньооблікова кількість працівників не перевищує 50 осіб; обсяг доходу не перевищує 5 000 000 грн;

- п'ята група – ФОП, які протягом календарного року відповідають сукупності таких критеріїв: не використовують працю найманих осіб або кількість осіб, які перебувають із ними у трудових відносинах, не обмежена; обсяг доходу не перевищує 20 000 000 грн;

- шоста група – юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми, у яких протягом календарного року обсяг доходу не перевищує 20 000 000 грн.

Інші групи суб'єктів господарювання «спрощенців» не можуть підпадати під категорію суб'єктів фармринку за видами діяльності. До переліку суб'єктів, що не можуть бути платниками єдиного податку, учасники фармринку також не підпадають. Слід зазначити, що в даному випадку законодавець, фактично, не бачить різниці у праві ФОП та юридичних осіб на використання праці найманих працівників; разом із тим фізичні особи можуть не використовувати це право в повному обсязі. Однак необхідно враховувати те, що ФОП фактично не може забезпечити дотримання ліцензійних вимог, якщо не використовуватиме найману працю. Навіть, якщо за своєю кваліфікацією задовольнятиме вимогам законодавства.

Своєрідна форма державної підтримки суб'єктів малого підприємництва, що також поширена на фармринку, передбачена ст. 9 Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій (далі – РРО) у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» в частині незастосування РРО. Так, згідно з цією статтею, РРО і розрахункові книжки в контексті фармринку не застосовуються: при продажу товарів (наданні послуг) ФОП, які сплачують єдиний податок; при продажу товарів (крім підакцизних), наданні послуг особами, які отримали пільговий торговий патент для продажу товарів, надання послуг відповідно до ПК України.

Слід зазначити, що саме остання форма підтримки суб'єктів малого підприємництва, зокрема ФОП, викликає незадоволення, поперше, з боку органів державного контролю (з точки зору яких виникають ризики використання в обігу фальсифікованих і неякісних ліків), по-друге, з боку власників аптечних мереж, які вважають, що створюються нерівні умови господарювання.

Однак спроба встановлення обмежень щодо діяльності суб'єктів малого підприємництва, зокрема ФОП, суперечить перш за все як державній концепції підтримки малого та середнього підприємництва, так і світовій практиці, унеможливує створення і прийняття галузевих нормативно-правових актів у частині скорочення або обмеження існуючих форм державної підтримки.

Фахівці вважають, що в умовах глобалізації простежуються дві взаємопов'язані тенденції щодо малого та середнього підприємництва. З одного боку, зростає його значення як сателіта транснаціональних корпорацій через гнучкість, динамічність і високі адаптаційні властивості; з іншого – підвищується роль цих структур підприємництва як врівноважуючого механізму, здатного пом'якшити негативні вияви діяльності ТНК в національній економіці [10].

Висновок

Державна підтримка господарської діяльності на фармацевтичному ринку носить загальний характер і в умовах ринкової економіки розглянуті форми державної підтримки повинні створювати сприятливе середовище для розвитку підприємництва на фармацевтичному ринку, забезпечувати формування передумов, необхідних для структурної перебудови національної економіки. Однак у розвитку фармацевтичного ринку України нині виникають нові проблеми, які потребують подальших наукових розробок у теорії та практиці форм державної підтрим-

ки господарювання для вироблення рекомендацій щодо вдосконалення фармацевтичної політики держави.

Список використаних джерел

1. *Кравець І. М.* Правове становище суб'єктів організаційно-господарських повноважень. – К., 2010. – 240 с.
2. *Знаменский Г. А.* Хозяйственное законодательство Украины: формирование и перспективы развития. – К., 1996. – 64 с.
3. *Задихайло Д.* Стратегія держави в системі законодавчого регулювання економічних відносин // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 1. – С. 129–138.
4. *Пашков В. М.* Проблеми правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я (господарсько-правовий контекст). – К., 2009. – 448 с.
5. *Луць В. В.* Контракти у підприємницькій діяльності. – К., 1999. – 560 с.
6. *Хозяйственное право* / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, В. В. Хахулин и др.; Под ред. В. К. Мамутова. – К., 2002. – 912 с.
7. *Вітнік О. М.* Господарське право. – К., 2008. – 766 с.
8. *Щербина В. С.* Суб'єкти господарського права. – К., 2008. – 264 с.
9. *Пашков В.* Проблеми класифікації суб'єктів господарювання // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 5. – С. 60–64.
10. *Фільо М. М.* Проблеми втрат бюджету від надання податкових пільг та шляхи її вирішення // Економічний часопис – XXI. Гроші, фінанси і кредит. – 2012. – № 3–4. – С. 73–76.
11. *Біндяк А. Д.* Державна система підтримки малого та середнього бізнесу [Електронний ресурс] // Науковий огляд. – Режим доступу: file:///C:/Documents%20and%20Settings/%D0%92%D0%B8%.htm.

Стаття надійшла до редакції 29.07.2014 р.

The article investigates the issue of the economic activities of individual entities, particularly in the pharmaceutical market. It has studied the classification of business entities by various criteria, procedure for their economic activities.

В статтє исследуются вопросы обеспечения хозяйственной деятельности отдельными субъектами хозяйствования, в частности на фармацевтическом рынке, исследуется классификация субъектов хозяйствования за разными критериями, порядок осуществления ими хозяйственной деятельности.

УДК 347.77 : 346.16

Стефанія Осадчук,

*канд. юрид. наук,
доцент кафедри правового регулювання економіки та правознавства
Тернопільського національного економічного університету,*

Микола Осадчук,

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЛІЦЕНЗУВАННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

У статті аналізуються актуальні питання правового регулювання ліцензування господарської діяльності в Україні, визначені найбільш гострі проблеми практичного застосування правових засобів ліцензування, запропоновані оптимальні шляхи їх вирішення.

Ключові слова: ліцензування, ліцензія, анулювання ліцензії, ліцензійні умови, Єдиний ліцензійний реєстр, саморегулювни організації.

Чинний Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000 р. (далі – Закон «Про ліцензування») створив правову базу для ліцензування, але не позбавлений деяких правових прогалин, що стримують розвиток ліцензування. Введення в дію механізму реалізації цього Закону визначило й коло поточних проблем, що потребують свого вирішення.

Метою цієї статті є спроба звернути увагу законодавця та суспільства (насамперед, в особі чисельної кількості господарюючих суб'єктів) на необхідність удосконалення правових засад ліцензування як одного із чинників ефективного державного управління підприємницькою діяльністю.

За півроку дії Закону «Про ліцензування» до нього було внесено шість змін, а на даний момент – 75. Це, у свою чергу, свідчить про його недосконалість, веде до збільшення видів господарювання, що підлягають ліцензуванню. Такими визнано випуск і проведення лотерей, здійснення нових видів будівельної й освітньої діяльності, автоперевезень, туроператорська, митна та брокерська діяльність. У той самий час введено з-під дії цього Закону діяльність арбітражних керуючих, послуги з охорони власності та громадян, виробництво лікарських засобів, оптова, роздрібна торгівля лікарськими засобами тощо. Проте до статей згаданого Закону, що визначають правила поведінки з ліцензіями, не внесено жодних змін.

Спостерігаються спроби вивести з-під дії Закону «Про ліцензування» (єдиного Закону прямої дії, в якому чітко прописані всі процедури щодо ліцензування) окремі види господарської діяльності, а саме – операції з цінними паперами, нафтою та газом, проведення лотерей тощо. Ці спроби не можна розцінювати інакше як намагання забезпечити суб'єктам підприємницької діяльності в цих сферах особливі, як правило, необґрунтовані умови, що свідчить про певні вигоди окремим заінтересованим особам.

Виявляють активність певні сили, які, намагаючись відкрито погіршити системи ліцензування, ревізувати законодавчо визначену нову систему ліцензування, мають на меті запровадити додаткові та, як правило, безпідставні вимоги до ліцензіата. Більшість відомств намагається ввести додаткові вимоги стосовно отримання ліцензій. Тому досі в Міністерстві юстиції України не зареєстровані всі ліцензійні умови.

Відсутня відповідальність посадових осіб органів ліцензування у сфері ліцензування. Стосовно суб'єктів господарювання визначені чіткі заходи відповідальності (штрафні, анулювання ліцензії тощо), а за затримку у видачі ліцензії, невидачу ліцензії, порушення інших вимог законодавства орган ліцензування максимум може нести відповідальність у формі відновлення порушеного права суб'єкта господарювання. Такі заходи важко назвати формою відповідальності, оскільки вони не тягнуть для органів ліцензування негативних наслідків, а лише зобов'язують за судо-

вим рішенням виконати те, що вони мають виконувати відповідно до своїх обов'язків. У зв'язку з цим постає питання узгодження в цій частині інтересів держави та суб'єктів, діяльність яких підлягає ліцензуванню. Також узгодження можна досягти шляхом введення додаткових інститутів впливу на органи ліцензування в разі порушення ними норм законодавства про ліцензування.

Слід зазначити, що аналіз сучасної ситуації ліцензування в Україні свідчить про таку тенденцію: всі процедурні питання щодо видачі ліцензій, їх переоформлення, видачі дублікатів ліцензій, застосування санкцій чітко регулює Закон. Це сприяє тому, що процедури ліцензування стають прозорішими, а чиновники втрачають можливість встановлювати додаткові вимоги до підприємців. Навіть із деякими змінами, що відбуваються у процесі уніфікації ліцензування та спрощення їх механізмів, існують певні проблеми:

- проблеми, що виникають у зв'язку з недосконалістю правового поля (відсутність загального законодавчого акта, який би регулював сферу ліцензування);

- не визначені на законодавчому рівні критерії для віднесення того чи іншого виду діяльності до числа таких, що ліцензуються;

- проблеми, що виникають у регіонах (недостатнє фінансування, відсутність офіційних роз'яснень деяких нормативних актів);

- проблеми, що виникають через зловживання органів, які видають ліцензії (вимагання непередбачених законодавством документів, несанкціоновані вимоги перерахувати кошти у позабюджетні фонди тощо).

Зазначені проблеми можна вирішити, передусім, шляхом приведення нормативних актів відомств у відповідність із чинним законодавством; прийняття єдиного закону, який би регламентував сферу ліцензування; запровадження позавідомчого принципу ліцензування підприємницької діяльності, який передбачає передачу функції ліцензування майже половини ліцензованих видів діяльності місцевим органам виконавчої влади (облдержадміністраціям із наданням їм права за необхідності делегувати повноваження районним органам) [1].

Щоб певним чином систематизувати та впорядкувати систему ліцензування видів господарської діяльності, перш за все, потрібно забезпечити:

- розширення сфери дії Закону «Про ліцензування» на види діяльності, механізм ліцензування яких установлений спеціальними законами України. Таким чином, особливості ліцензування певної сфери діяльності

можуть визначатися спеціальним законом або мають бути враховані в Законі «Про ліцензування»;

- встановлення принципу пріоритетності норм спеціальних законів, якими окреслені особливості ліцензування окремих видів господарювання, над загальними нормами Закону «Про ліцензування»;

- введення адміністративної та/або кримінальної відповідальності за невиконання вимог ліцензійного законодавства;

- обов'язкове обговорення проектів нормативно-правових актів у громадських організаціях;

- обов'язкове оприлюднення проектів ліцензійних умов на здійснення певних видів господарської діяльності (частково ця вимога вже реалізується);

- створення глобальної мережі ліцензування (Єдиного ліцензійного реєстру), яка б мала зв'язок з іншими державними реєстрами України, що стосуються сфери підприємництва;

- розширення повноважень Державної служби України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва як спеціально уповноваженого органу у сфері ліцензування в частині накладання штрафів, погодження проектів нормативно-правових актів щодо ліцензування тощо;

- створення філій експертно-апеляційної ради в регіонах;

- впорядкування дозвільної системи у сфері господарської діяльності, зокрема введення заявного принципу видачі дозволів стосовно провадження тих видів діяльності, які законодавчо не підлягають ліцензуванню (передусім у сфері роздрібної торгівлі);

- оприлюднення всіх ліцензійних умов і правил.

З огляду на інтереси держави такий спосіб державного регулювання, як ліцензування, повинен, з одного боку, забезпечити захист суспільства від шкідливих наслідків господарювання, а з іншого – не бути перепорою для розвитку підприємницької діяльності, штучно обмежуючи доступ на ринок, процедурно та фінансово ускладнюючи можливість розпочати і здійснювати відповідну діяльність.

При вирішенні питання застосування ліцензування до конкретного виду діяльності має застосовуватися правило: ліцензування необхідне лише у випадках, коли інші засоби регулювання не дадуть належних результатів [2]. Критерії для визначення видів діяльності ліцензованими виступають «правовим коридором» для формування обґрунтованого переліку видів ліцензованої діяльності. Такий

підхід визначено ще у 1996 р. згідно з Концепцією розвитку державної системи ліцензування підприємницької діяльності за її видами (постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.1996 р. № 1164), але він не реалізований дотепер.

На нашу думку, із сфери ліцензування мають бути вилучені види діяльності, державне регулювання яких повною мірою може і повинно здійснюватися державними контролюючими та наглядовими органами в силу функціональних обов'язків, у тому числі через застосування державних нормативів і лімітів, державних стандартів, сертифікації, акредитації, атестування, незалежної експертизи, застосування санітарних, будівельних та інших правил і норм.

Якісні зміни законодавства про ліцензування як одного з найважливіших елементів державного регулювання економіки ще попереду. Без них цей інститут не зможе ефективно виконувати свої функції та ризикує перетворитися на прикриття для відомчих зловживань [3].

Незважаючи на уявну простоту здійснення власного бізнесу, слід враховувати, що цей процес характеризується наявністю великої кількості «підводних каменів». Значна кількість мереж об'єктів виробництва, торгівлі та послуг супроводжується виникненням численних «фіктивних» фірм, появою на ринку неякісних товарів і послуг, поширенням стихійної торгівлі, збільшенням числа контролюючих структур, їх тотальним контролем за підприємництвом тощо. Все це свідчить про необхідність встановлення чітких правил регулювання та контролю, які б забезпечували розвиток приватного підприємництва у цивілізованих формах.

Однією з можливостей поліпшення сучасного становища, безумовно, є створення саморегулюючих організацій (далі – СРО), які є публічними некомерційними організаціями, що здійснюють діяльність в інтересах не лише своїх членів, а й значно ширшого кола осіб – клієнтів, інвесторів, споживачів. Термін «саморегулювання» у буквальному розумінні означає добровільне накладення на себе певних обмежень [4].

На сучасному етапі практично весь малий і середній бізнес у країнах Європи, США та Канади регулюється СРО. Стоматологи, акушери, фармацевти, виробники пива, фермери, перукарі, пекарі та інші є членами тих або інших галузевих СРО. При цьому ні в Європі, ні у США немає такої кількості інститутів сертифікації та ліцензування, такого величезного штату чиновників, поставлених для кон-

тролю за виконанням правил і стандартів бізнесу, як в Україні. Аналіз світового досвіду регулювання ринкової економіки свідчить про виняткову ефективність СРО, які, з одного боку, є природним регулятором ринкових відносин у системі бізнес–споживач, а з іншого – забезпечують комунікативні зв'язки в системі бізнес–влада.

Розвиток саморегулювання сприяє підвищенню ефективності державної регуляторної політики, формуванню конкурентних ринкових відносин, гармонізації відносин між бізнесом і владою. Саморегулювання дозволяє учасникам ринку самостійно виробляти правила та стандарти діяльності підприємницьких і професійних співтовариств, створювати системи контролю за їх дотриманням та ефективні механізми захисту прав споживачів, сприяти прозорості бізнесу, зменшенню правопорушень і злочинності в економічній сфері. Інститут СРО є інструментом захисту підприємців від надлишкового державного контролю та необгрунтованого втручання держави в ринкові процеси. Саме тому розвиток саморегулювання підприємницької та професійної діяльності в Україні слід розглядати як найважливіший елемент реалізації загальної стратегії оптимізації державного втручання в економіку. Оптимізація державного регулювання має здійснюватися відповідно до принципів обов'язкової, максимально повної й ефективної реалізації реально необхідних функцій державного контролю з паралельним скороченням втручання у сфери, де недосконалість ринкових механізмів є мінімальною. Це врешті-решт сприятиме основній меті – скороченню адміністративних, економічних та організаційних бар'єрів у розвитку підприємства.

Зважаючи на викладене, актуальним є питання про скасування надлишкових функцій державного регулювання та передачу частини функцій держави професійним об'єднанням учасників ринку, виходячи із критеріїв важливості поставлених завдань та економічної ефективності. Задля вирішення згаданих проблем необхідна консолідація зусиль професійних об'єднань, підприємців, суспільних інститутів, підтримка з боку політичної еліти, держави та суспільства, створення СРО у масштабах нашої країни. Певні кроки на цьому шляху зроблені. Так, СРО ефективно працюють на ринку цінних паперів; в Україні зараз у багатьох нових проєктах законів вже існує поняття «саморегулювання». Але для подальшого розвитку цієї ідеї потрібна максимальна підтримка малого та середнього бізнесу.

Висновки

З метою розвитку правового регулювання ліцензування необхідно:

вдосконалити нормативно-правову базу України у сфері ліцензування шляхом прийняття Ліцензійного кодексу України, щоб мінімізувати відомче регулювання, що встановлює додаткові адміністративні приписи;

створити єдиний ліцензійний орган (відповідні функції можуть бути покладені на Державну службу України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва), оскільки система ліцензування в Україні на даний час охоплює практично всі центральні органи виконавчої влади та всі облдержадміністрації й є складним утворенням, де інтереси органів виконавчої влади та суб'єктів підприємницької діяльності не завжди збігаються;

розробити та реалізувати комплексну Концепцію розвитку державної системи ліцензування підприємницької діяльності;

Стаття надійшла до редакції 24.05.2014 р.

The article analyses actual issues of legal regulation of business activity licensing in Ukraine, it determines the most acute problems of implementation of legal methods on licensing, it also offers the most optimal ways of its solution.

В статье анализируются актуальные вопросы правового регулирования лицензирования хозяйственной деятельности в Украине, определены наиболее острые проблемы практического применения правовых средств лицензирования, предложены оптимальные пути их разрешения.

впровадити систему саморегулювних організацій, які виступатимуть, з одного боку, регулятором ринкових відносин у системі бізнес–споживач, а з іншого – забезпечуватимуть комунікативні зв'язки в системі бізнес–влада та тим самим слугуватимуть скороченню адміністративних, організаційних, економічних перешкод на шляху розвитку підприємництва.

Список використаних джерел

1. Гейко Н. Лицензирование предпринимательской деятельности: состояние и проблемы его правового регулирования // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1996. – № 2. – С. 3–8.

2. Ионова Ж. Правовые проблемы легитимации предпринимательства // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 46–50.

3. Злотник П., Злотник Г. Проблемы правового регулирования лицензирования // Хозяйство и право. – 2000. – № 2. – С. 90–94.

4. Лицензії, сертифікати, дозволи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uaprofi.com/static/licenzii-certifikati-dozvoli-13-29/.

УДК 349.42 : 351.823.1

Олександр Бондар,канд. юрид. наук, доцент,
перший проректор Запорізького національного університету

МІСЦЕ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ В ПРЕДМЕТІ АГРАРНОГО ПРАВА

У статті з'ясовується самостійна природа аграрного права, формулюються принципові положення та визначається місце контрольно-наглядової діяльності в предметі цієї галузі права.

Ключові слова: аграрне право, аграрні відносини, аграрні управлінські відносини, контрольно-наглядова діяльність у сільському господарстві.

Основним призначенням сильної та дієздатної держави є захист прав та інтересів людини, однією з гарантій якого є контрольно-наглядова діяльність. При дослідженні контрольно-наглядової діяльності у сільському господарстві необхідно визначити її правову природу, належність до предмета аграрного права. У свою чергу, це потребує дослідження місця аграрного права в системі права, адже саме остання визначає місце і предмет кожної окремої галузі, її межі та відмежування від суміжних галузей, виступає ключем до пізнання природи, принципів і особливостей цього права, у тому числі кожного з юридичних інститутів [1, с. 23].

Кожна з галузей права, яка не відноситься до базових (традиційних), породжує в юридичній науці численні суперечки та дискусії щодо визначення її місця в системі права, виокремлення ознак як галузі права, складу предмета тощо. Не винятком стало і аграрне право, дослідження рівня і меж самостійності якого дещо ускладнюється через його історичне своєрідне «правонаступництво» галузей колгоспного і сільськогосподарського права [2, с. 20] та тими якісними перетвореннями, що мають місце в теорії права при перегляді поняттєво-категоріального апарату вчення про галузь права.

Починаючи з кінця 30-х років ХХ ст. сформувалися такі концептуальні підходи до розуміння природи аграрного права: аграрне право – комплексна й інтегрована галузь права (В. Єлісеєв, М. Козир, В. Семчик); аграрне право – комплексна галузь права (С. Алексєєв, Б. Воронін, О. Кічатова, В. Кириченко, О. Куракін, О. Денисов, Г. Файзуллін, Т. Касімов); аграрне право – самостійна галузь права (А. Бобильов, С. Братусь, В. Єрмоленко); самостійна комплексна галузь (Б. Воронін); аграрне право – комплекс-

на, інтегрована і спеціалізована галузь (Н. Багай, В. Жушман, О. Мельничук, Н. Опольська, О. Погрібний); такої галузі права взагалі не існує (І. Панкратов). Крім того, існують точки зору, які розглядають сільськогосподарське право лише як комплекс чи масив правових норм, що склалися в юридичній науці та практиці нарівні з диференціацією правових норм за галузями й інститутами права (О. Міцкевич), або стверджують, що виділення комплексної галузі аграрного права є, певною мірою, штучним (В. Завгородня). Оскільки всі ці підходи до розуміння природи аграрного права вже розглядалися у науковій і навчальній літературі ми не заглиблюючись в їх зміст, сформулюємо деякі принципові положення та визначимо місце контрольно-наглядової діяльності в предметі цієї галузі права.

По-перше, у системі права відображається єдність об'єктивних і суб'єктивних факторів. Інтерес учених до теоретичних проблем аграрного права зумовлений передусім об'єктивними передумовами, пов'язаними з потребами соціалістичної економіки. Так, масове створення колгоспів у сільському господарстві у 30-х роках ХХ ст. спричинило зародження колгоспного права, яке ввійшло до переліку десяти основних галузей тогочасного соціалістичного права Л. Дембо [1, с. 26; 3, с. 50]. Незважаючи на такий проголошений самостійний статус, у науковій літературі окремим вчені-дослідники розглядають тогочасне колгоспне право як «комплексну галузь права» [4, с. 209; 5]. Через деякий час зменшення частки колгоспів за рахунок зростання неколгоспних форм організації сільськогосподарського виробництва дало підстави вже у 1967 р. В. Чхіквдзе та Ц. Ямпольській зафіксувати факт утворення сільськогосподарського права як комплексної галузі, що охоп-

лює колгоспне право і право, яке регулює діяльність державних сільськогосподарських підприємств [6, с. 36]. Це положення отримало підтримку і значна частина вчених почала вести мову про необхідність формування передусім сільськогосподарського (аграрного) права як науки [7; 8].

Однак шлях становлення цієї галузі права виявився тернистим, оскільки вже на початку 70-х років з'явилися наукові публікації [9; 10], які піддали критиці шляхи формування сільського господарського права, викладені у науковій статті М. Козири [11]. Разом із тим знайшлося і чимало прихильників [12–14]. У 1980 р. побачив світ збірник праць «Развитие аграрно-правовых наук» [15], з 1982 р. у навчальні плани вищих юридичних закладів освіти був введений курс «Сільськогосподарське право», у 1985 р. побачив світ перший підручник з цієї навчальної дисципліни [16, с. 25]. Включення сільськогосподарського права у перелік наукових спеціальностей в галузі юридичних наук у 1988 р. [17] не лише розширило коло тематичних аграрно-правових досліджень, а й наукову географію.

На думку деяких дослідників, розпад СРСР у 1991 р. та утворення СНД призвели до сповільнення розвитку аграрно-правової науки [18, с. 117; 19]. Однак з такою думкою важко погодитись. Адже, як зазначила Н. Багай, при характеристиці сільськогосподарського й аграрного права мова йде про одну і ту саму правову галузь, а зміна її назви зумовлена розширенням змісту та системи аграрних правовідносин, специфічними напрямами аграрної політики держави в сучасний період [20].

По-друге, сучасні концепції становлення аграрного права базуються на наукових концепціях минулих років і їх можна розглядати як продовження й інтерпретацію останніх із урахуванням найновіших досягнень правової думки. Найбільш живучим виявився підхід до розуміння аграрного права як комплексної галузі права. Влучним є твердження А. Статівки про те, що на комплексний характер галузі права вказують лише вчені аграрного й екологічного права і ніхто не визнає комплексними галузями права фінансове, муніципальне, підприємницьке тощо [21, с. 59]. І хоча у вітчизняному правознавстві є відомості про комплексний характер електронного права [22, с. 12], інформаційного права [23], ювенального права [24, с. 163–164], однак це стосується лише тих галузей, що перебувають у стадії становлення та претендують зайняти своє місце в системі права (як свого часу сільськогосподарське/аграрне право). Однак, незважаючи на досить тривалий період свого успішного існування науковцям аграрного напряму притаманний своєрідний «комплекс меншовартості», що змушує їх ха-

рактеризувати аграрне право як комплексну галузь права. На нашу думку, така стійкість підходу до аграрного права як комплексної галузі права пояснюється свого роду нерішучістю правників-аграрників у обстоюванні самостійності свого галузевого напряму та певним «заграванням» перед представниками інших напрямів юридичної науки.

Протягом останніх років у теорії права спостерігається тенденція до відмови від правової категорії «комплексна галузь права» [25, с. 11; 26, с. 34]. Разом із тим слід пам'ятати, що не можна поділяти галузі на основні та неосновні [27, с. 115]. Адже неосновних галузей не існує. Їх формування не відбувається одночасно, а залежить від низки факторів, серед яких наявність питомої ваги своєрідних суспільних відносин, які неможливо врегулювати за допомогою норм інших галузей і які вимагають особливого методу правового регулювання.

Таким чином, у сучасній теорії права ми спостерігаємо, по-перше, відмову від правової категорії «комплексна галузь права», по-друге, пошук додаткових об'єктивних критеріїв, що дозволять відмежовувати норми права в нову галузь права. Однак віднести однорідні суспільні відносини до сфер регулювання певної галузі права, встановити унікальні предмет і метод (методи), акцентуючи увагу на специфіці цих відносин та унікальності правових засобів при здійсненні їх правового регулювання, та визначити її місце у національній системі права є завданням саме представників галузевих юридичних наук, які можуть об'єднати творчі зусилля з представниками теорії права у вирішенні дискусійних питань щодо правової природи кожної окремо взятої галузі права.

Одним із перших вітчизняних дослідників-аграрників, хто навів вагомі аргументи на користь існування аграрного права як самостійної галузі права і відніс «комплексність» та «інтегративність» до додаткових атрибутивних ознак і їх застосування при виокремленні аграрного права як галузі визнав надлишковим, став В. Єрмоленко [2, с. 33].

Про самостійність галузі аграрного права, передусім, свідчить наявність у неї власного предмета правового регулювання, який сьогодні становлять «аграрні відносини». Юридична наука вже тривалий час послуговується цією правовою категорією, яка, на думку Г. Бистрова, лежить в основі понятійної системи класифікаційних критеріїв, за якими будується галузь аграрного права [28, с. 65]. Категорія «аграрні відносини» всебічно розглядається з точки зору економічних інституцій [29, с. 3–11], а в правовій доктрині вона дається, як правило, з розбивкою на види [30, с. 38; 31].

Особливістю аграрного права є те, що його предмет охоплює комплекс суспільних від-

носин, що належать до аграрного сектора економіки держави. Це не лише земельні, майнові та трудові відносини, а й організаційно-управлінські відносини у сфері сільськогосподарської діяльності.

Слід констатувати, що спеціальних комплексних наукових розвідок у напрямі дослідження правової природи організаційно-управлінських відносин як предмета аграрного права, на жаль, немає. Заслужують на увагу, зокрема, публікації Я. Сидорова [32; 33], а також окремі наукові праці В. Уркевича, присвячені в основному дослідженню аграрних правовідносин та їх окремих видів [34; 35]. Зокрема, В. Уркевич пропонує «організаційно-управлінські відносини» йменувати виключно як управлінські правовідносини, вважаючи правильним висновок про збіг за змістом термінів «організація» й «управління», про можливість і необхідність розглядати їх в єдності [35, с. 84]. Ми частково погоджуємося і підтримуємо пропозицію В. Уркевича про необхідність використовувати термін «управлінські правовідносини», адже організаційно-управлінська діяльність є однією з форм здійснення управлінської діяльності, а саме її не правовою формою, не пов'язаною з виконанням юридично значущих дій, що тягнуть правові наслідки. Однак ми не погоджуємося з висновком про збіг за змістом понять «організація» й «управління». Таке твердження, на нашу думку, є неправильним, оскільки «організація» й «управління» є принципово різними поняттями, кожне з яких виконує свою роль у соціальній системі, у тому числі в правовій системі.

З точки зору тектології «організація» означає заходи визначення й упорядкування якої-небудь структури певної системи. Будь-яка людська діяльність об'єктивно є організуючою або дезорганізуючою. Це означає, що будь-яку людську діяльність можна розглядати як певний матеріал організаційного досвіду та досліджувати з організаційної точки зору [36, с. 69]. У зв'язку з цим пропонуємо у предметі аграрного права виокремити окрему групу відносин «організаційні відносини». Зазначимо, що в науках приватноправового блоку такий підхід є прийнятним і широко застосовуваним [37–41].

Що стосується управлінських відносин, то їх можна визначити як суспільні відносини, які виникають у процесі здійснення управлінської діяльності. Управлінська діяльність розуміється як сукупність дій, що забезпечує погодження та координацію спільної праці з метою досягнення суспільно значущих цілей і розв'язання поставлених завдань [42, с. 5].

Враховуючи самостійний характер поняття «управлінські відносини», пропонуємо визначити *аграрні управлінські відносини як реальні суспільні відносини між владними*

та підлеглими суб'єктами, що виникають у процесі цілеспрямованого здійснення сільськогосподарської діяльності.

Особливостями аграрних управлінських відносин, які дозволяють віднести їх до предмета аграрного права, є: вони виникають у процесі здійснення сільськогосподарської діяльності по виробленню, переробці та реалізації сільськогосподарської продукції; вони спрямовані на забезпечення здійснення державної аграрної політики; одним із учасників є суб'єкт, наділений владними повноваженнями. На останній властивості управлінських відносин в аграрному праві наголошує і В. Курило, на думку якого будь-які організаційно-управлінські відносини, одним із суб'єктів яких не виступають органи державної влади, або в них присутні самоврядування та демократія, слід відносити до предмета аграрного права [43, с. 48].

Оскільки правові відносини опосередковуються через правову діяльність, а контролюючо-наглядова діяльність, у свою чергу, виступає однією з форм здійснення управлінської діяльності, контролюючо-наглядова діяльність у сільському господарстві є складовою предмета правового регулювання аграрного права. Це дає підстави вести мову про існування самостійного інституту аграрного права – інституту контролюючо-наглядової діяльності у сільському господарстві. У зв'язку з цим необхідними є системно-правовий аналіз зазначеного аграрно-правового інституту, визначення його змісту, структури та виокремлення основних ознак.

Список використаних джерел

1. *Вышинский А. Я.* XVIII Съезд ВКП (б) и задачи науки социалистического права // Советское государство и право. – 1939. – № 3. – С. 1–26.
2. *Єрмоленко В. М.* Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2008. – 379 с.
3. *Дембо Л.* Колхозное право в третьей пятилетке // Советское государство и право. – 1939. – № 4. – С. 50–56.
4. *Жушман В. П.* Предмет аграрного права // Юридическая наука и образование. – 2010. – Вып. 3. – С. 209–214.
5. *Толстой Ю. К.* О теоретических основах кодификации гражданского законодательства // Правоведение. – 1957. – № 1. – С. 42–55.
6. *Чхиквадзе В. М., Ямтольская Ц. А.* О системе советского права // Советское государство и право. – 1967. – № 9. – С. 32–40.
7. *Аксененок Г. А.* Некоторые проблемы аграрного права // Вестник АН СССР. – 1972. – Вып. 7. – С. 49–54.
8. *XXIV съезд КПСС* об укреплении советского государства и развитии социалистической демократии / Е. М. Чехарин, Д. А. Керимов, А. П. Косицын и др. – М., 1973.

9. *Панкратов И. Ф.* Сельскохозяйственное право как отрасль права? Нет оснований // Советское государство и право. – 1973. – № 9. – С. 50–53.
10. *Казьмин И. Ф.* Право и сельское хозяйство // Советское государство и право. – 1974. – № 1. – С. 79–82.
11. *Козырь М. И.* Советское сельскохозяйственное право: тенденции становления и развития // Советское государство и право. – 1973. – № 6. – С. 43–51.
12. *Денисов А. А.* Сельскохозяйственное право, наука и практика // Советское государство и право. – 1974. – № 1. – С. 71–74.
13. *Иванов Г. В., Петров В. В.* Становление аграрно-правовых отраслей в системе советского права // Правоведение. – 1976. – № 6. – С. 37–46.
14. *Петров В. В.* Образование сельскохозяйственного права – результат развития системы советского права // Советское государство и право. – 1974. – № 1. – С. 75–78.
15. *Развитие аграрно-правовых наук.* – М., 1980. – 174 с.
16. *Аграрне право України /* За ред. О. О. Погрібного. – К., 2000. – 448 с.
17. *О Номенклатуре* специальностей научных работников: Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике от 04.11.1988 г. № 386 // Бюллетень ВАК СССР. – 1989. – № 2–3.
18. *Воронин Б. А.* Становление аграрно-правовой науки и актуальные проблемы ее развития: дис. ... д-ра юрид. наук. – Уфа, 2000. – 374 с.
19. *Козырь М. И.* Аграрное право России: проблемы становления и развития. – М., 2003. – 208 с.
20. *Багай Н. О.* Становления аграрного права та законодавства: особливості співвідношення // Наукове товариство Івана Кушніра. – 18 жовтня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=44694>.
21. *Статівка А. М.* Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні. – Х., 2007. – 208 с.
22. *Синеюкий О. В.* Інформаційне право України та електронне право високих технологій. – Запоріжжя, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/>.
23. *Цимбалюк В.* Інформаційне право: визначення сутності та змісту як комплексної галузі права // Правова інформатика. – 2005. – № 2. – С. 5–14.
24. *Крестовська Н. М.* Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: дис. ... д-ра юрид. наук. – О., 2008. – 468 с.
25. *Петров Д. Е.* Отрасль права: дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2001. – 205 с.
26. *Азми Д. М.* Историко-теоретический и методологический анализ структуры права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2011. – 44 с.
27. *Григонис Э. П.* Теория государства и права. – СПб., 2002. – 320 с.
28. *Быстров Г. Е.* Вопросы теории аграрного права и методики его преподавания в юридических вузах России // Государство и право. – 1998. – № 11. – С. 60–69.
29. *Махновець Є. Й.* Теорія аграрних відносин. – К., 2005. – 276 с.
30. *Семчик В. І., Шемшученко Ю. С.* Аграрне право // Юридична енциклопедія: В 6 т. – К., 1998. – Т. 1. – С. 38.
31. *Багай Н. О.* Аграрне право як комплексна галузь права // Materiály V mezinárodní vědecko-praktická conference «Věda a technologie: – 2009». – Díl 6. Právni vědy. – Praha, Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2009. – S. 66–68.
32. *Сидоров Я. О.* Організаційно-управлінські правовідносини в науці аграрного права: основні етапи розвитку // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 2. – С. 80–83.
33. *Сидоров Я. О.* Приватноправові та публічно-правові засади в аграрних організаційно-управлінських правовідносинах. – // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 5. – С. 168–171.
34. *Уркевич В. Ю.* Проблеми теорії аграрних правовідносин. – Х., 2007. – 496 с.
35. *Уркевич В. Ю.* Про елементи внутрішніх аграрних управлінських правовідносин // Актуальні питання реформування правової системи України: У 2 т. – Луцьк, 2006. – Т. 2. – С. 83–86.
36. *Богданов А. А.* Тектология: (Всеобщая организационная наука): В 2 кн. – М., 1989. – Кн. 1. – 304 с.
37. *Гражданское право:* В 3 т. Т. 1 / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М., 2010. – 632 с.
38. *Костова Н. І.* Правова природа відносин, які виникають при створенні акціонерного товариства // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. юрид. – О., 2013. – Вип. 5. – С. 118–122.
39. *Кузнецова Н. С.* Основні методологічні засади сучасного цивільного права // Право України. – 2009. – № 8. – С. 12–14.
40. *Харитонов Є. О., Харитонова О. І.* Поняття та види цивільних організаційних правовідносин: постановка проблеми // Актуальні проблеми держави і права. – О., 2008. – Вип. 41. – С. 9–16.
41. *Харитонова О. І.* Організаційні корпоративні правовідносини: до проблеми визначення поняття // Охорона корпоративних прав: Матер. Всеук. наук.-практ. семінару. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 125–130.
42. *Адміністративне право України /* Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.; За ред. Ю. П. Битяка. – К., 2004. – 544 с.
43. *Курило В. І.* До питання розмежування предметів аграрного та адміністративного права // Юридична Україна. – 2004. – № 5. – С. 45–48.

Стаття надійшла до редакції 03.06.2014 р.

In article presents the Autonomous nature of the agrarian law. The author formulates the fundamental provisions and the place of control and supervision in the subject of this law.

В статтє определяется самостоятельная природа аграрного права, формулируются принципиальные положения и определяется место контрольно-надзорной деятельности в предмете этой отрасли права.

УДК 349.42

Ярослав Сидоров,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету*

ВНУТРІШНІ АГРАРНІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ ВІДНОСИНИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ: актуальні питання правового забезпечення

У статті досліджуються внутрішні аграрні організаційно-управлінські відносини у сучасних умовах господарювання, пропонуються зміни до аграрного законодавства України з метою чіткого правового регулювання відповідних відносин.

Ключові слова: аграрне право, аграрні правовідносини, внутрішні організаційно-управлінські відносини, сільськогосподарське підприємство.

У сучасній Україні стрімко оновлюється законодавство, впроваджуються демократичні методи регулювання відносин, у тому числі відносин в аграрному секторі за участю виробників сільськогосподарської продукції.

Аграрні реформування в Україні супроводжуються створенням такої економіки, коли в агропромисловому комплексі країни одночасно діють державні, кооперативні, приватні, акціонерні та фермерські господарства.

Ефективна діяльність аграрного комплексу можлива за умов наукового підходу до організації діяльності суб'єктів агробізнесу. В умовах ринку суттєво актуалізується необхідність ефективного правового регулювання внутрішніх аграрних організаційно-управлінських відносин. Ринкові перетворення й аграрна реформа значно змінили характер аграрних відносин, у складному комплексі яких виникають і розвиваються внутрішні організаційно-управлінські відносини, що є предметом правового регулювання аграрного права.

Дослідження передумов формування внутрішніх аграрних організаційно-управлінських відносин нині викликає все більший інтерес з боку науковців. Це пов'язано з тим, що стрімкий і динамічний розвиток зазначених відносин потребує вчасного вивчення й аналізу притаманної їм специфіки, розвитку та розроблення на цій основі наукових пропозицій щодо їх правового регулювання.

У літературі існує чимало робіт, присвячених висвітленню окремих теоретичних і

практичних питань внутрішніх аграрних організаційно-управлінських відносин в умовах господарювання. Вітчизняними фахівцями, у працях яких висвітлюються зазначені питання, зокрема є: М. Ващишин, В. Єрмоленко, Н. Ільків, В. Жушман, О. Погрібний, В. Семчик, А. Статівка, В. Уркевич, М. Чабаненко, В. Шелестов, В. Янчук та інші.

О. Погрібний зазначав, що за умов ринкової економіки посилюється значення внутрішніх організаційно-управлінських відносин, які набувають самостійного характеру щодо вирішення проблем організації й управлінської діяльності в усіх структурних формах сільськогосподарського виробництва. При цьому значно зміцнюються демократичні засади управлінської діяльності, роль правових актів, передусім статутів фермерських господарств, сільськогосподарських виробничих і обслуговуючих кооперативів тощо [1, с. 11–12].

На думку В. Жушмана, внутрішні аграрні організаційно-управлінські відносини – це приватноправові управлінські відносини всередині сільськогосподарських товаровиробників (товариств, кооперативів, інших підприємств), що регулюються локальними нормами права [2, с. 10–11]. Суб'єктами внутрішніх аграрних управлінських (організаційно-управлінських) правовідносин є члени сільськогосподарських підприємств і самі сільськогосподарські підприємства (опосередковано, через їх органи управління), а в окремих випадках – наймані працівники сільськогосподарських підприємств. Об'єктами внутріш-

ніх аграрних управлінських (організаційно-управлінських) правовідносин виступають управлінська діяльність, поведінка, дії учасників останніх [2, с. 43]. Разом із тим слід зазначити, що вказані автори досліджували питання внутрішніх аграрних організаційно-управлінських відносин в умовах господарювання без ґрунтового теоретико-правового вивчення. Питання внутрішніх аграрних організаційно-управлінських відносин більш детально вивчав В. Уркевич [3].

Метою цієї статті є з'ясування сутності внутрішніх аграрних організаційно-управлінських відносин у сучасних умовах господарювання, виявлення недоліків їх правового забезпечення та формулювання пропозицій щодо вдосконалення аграрного законодавства України з метою підвищення ефективності правового регулювання внутрішніх аграрних організаційно-управлінських відносин.

На сучасному етапі господарювання діяльність аграрних підприємств важко уявити без добре організованої роботи з виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, продажу, без чіткості та зрозумілості дій як працівників, так і структурних підрозділів підприємств. Аграрні організаційно-управлінські відносини, що виникають в процесі господарювання, поділяються на *зовнішні відносини* та *внутрішні* (корпоративного чи кооперативного характеру), регулюються нормами аграрного законодавства і становлять організаційну основу аграрних підприємств.

Правовий зміст внутрішніх аграрних організаційно-управлінських відносин визначається організаційно-правовою формою суб'єкта аграрних правовідносин. Внутрішні організаційно-управлінські відносини регулюються як нормативно-правовими актами, так і локальними нормативними актами, що є обов'язковими для учасників аграрних правовідносин. Так, на основі принципів самоврядування, кооперативної демократії та гласності, як правило, будується система органів внутрішньогосподарського управління сільськогосподарськими кооперативами.

На нашу думку, внутрішні аграрні організаційно-управлінські відносини виникають між підрозділами суб'єкта аграрного господарювання та його керівними органами щодо всього комплексу заходів із організації виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції. При цьому в Україні в умовах реалізації аграрної реформи та збільшення законних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі економіки внутрішні організаційно-управлінські

відносини наповнюються новим значенням. Так, в Україні в останні роки прийняті важливі законодавчі акти, що справили значний вплив на розвиток внутрішніх аграрних організаційно-управлінських відносин. Це, зокрема, закони України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14.02.1992 р. № 2114-XII, «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17.07.1997 р. № 469/97-ВР, «Про фермерське господарство» від 10.06.2003 р. № 973-IV, «Про кооперацію» від 10.07.2003 р. № 1087-IV, «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003 р. № 742-IV.

Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» спрямований на забезпечення повної самостійності зазначеного підприємства, реалізацію його можливостей як суб'єкта господарювання, визначає його права й обов'язки у здійсненні господарської діяльності. Колективне сільськогосподарське підприємство є добровільним об'єднанням громадян у самостійне підприємство для спільного виробництва сільськогосподарської продукції та товарів і діє на засадах підприємництва та самоврядування (ст. 1 Закону).

Особливий вид системи вільного аграрного підприємництва у багатьох країнах світу – створення аграрних підприємств на принципах кооперації, що є однією з основних організаційних умов ефективного сільськогосподарського виробництва. На нашу думку, *сільськогосподарський кооператив* – це добровільне об'єднання фізичних і юридичних осіб на засадах вільного членства, об'єднання пайових внесків, участі у спільній господарській діяльності.

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» визначає правові, організаційні, економічні та фінансові особливості створення і діяльності сільськогосподарських кооперативів. Сільськогосподарський кооператив – це юридична особа, створена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської й іншої діяльності на засадах самоврядування (ст. 1 Закону).

Статут сільськогосподарського кооперативу розробляється відповідно до вимог ст. 8 Закону України «Про кооперацію». Статут кооперативу повинен містити такі відомості: найменування кооперативу, його тип та місцезнаходження; мета створення кооперативу і вичерпний перелік видів його діяльності; склад його засновників; умови та порядок вступу до кооперативу, виходу чи виключення з нього; права й обов'язки членів та асоційованих членів кооперативу; порядок вне-

сення змін до статуту кооперативу; порядок встановлення розмірів і сплати внесків та паїв членами кооперативу, відповідальність за порушення зобов'язань щодо їх сплати; форми участі членів кооперативу в його діяльності; порядок формування, склад і компетенція органів управління й органів контролю кооперативу, а також порядок прийняття ними рішень, у тому числі з питань, рішення з яких приймається одногосно чи кваліфікованою більшістю голосів членів кооперативу, які беруть участь у загальних зборах; порядок формування, використання та розпорядження майном кооперативу; порядок розподілу його доходу та покриття збитків; порядок обліку та звітності у кооперативі; порядок реорганізації та ліквідації кооперативу, вирішення пов'язаних із цим майнових питань; порядок скликання загальних зборів; умови та порядок повернення паю. Статут може містити інші пов'язані з особливостями діяльності кооперативу положення, що не суперечать законодавству.

При цьому слід зазначити, що за статутом організаційно-управлінські функції кооперативом здійснюються на основі самоврядування, гласності, участі членів кооперативу у вирішенні питань його діяльності. Вищим органом управління кооперативу є загальні збори його членів, а колегіальним розпорядчим органом – правління (якщо чисельність членів кооперативу більше 10 осіб).

До компетенції загальних зборів належить, як правило, прийняття будь-яких рішень стосовно статутної діяльності кооперативу, внесення змін і доповнень до статуту, прийняття нормативних документів кооперативу, вибори правління й інших органів управління кооперативом, вирішення питань щодо структури кооперативу, його реорганізації та ліквідації. Очолює правління голова кооперативу, функції якого визначаються статутом кооперативу.

Кооператив у разі потреби наймає виконавчого директора, який не є членом кооперативу. Його функції обумовлюються в контракті, а в обов'язки входить організація діяльності кооперативу, про що він дає звіт правлінню та загальним зборам кооперативу. Слід зазначити, що в законодавстві чітко не виписані повноваження виконавчого директора кооперативу, що, на нашу думку, слід було б зробити.

В. Зіновчук слушно пропонує окреслювати такі основні функції виконавчого директора: втілення в життя політики кооперативу; оперативне управління його діяльністю; надання консультацій і порад правлінню кооперативу; проведення роботи з найманим персоналом тощо [4, с. 237–239].

У кооперативі з чисельністю його членів більше 50 осіб може створюватися спостереж-

на рада (3–5 осіб), яка здійснює контроль за діяльністю виконавчого органу правління та діє разом із ревізійною комісією (ревізором), що контролює фінансово-господарську діяльність кооперативу.

В. Уркевич звертає увагу на те, що нормами закону ревізійна комісія (ревізор) не включається до системи органів управління сільгоспідприємств (кооперативів, колективних підприємств). Таке положення не може вважатися достатньо обґрунтованим, оскільки ревізійна комісія (ревізор) наділена рівнозначним правовим статусом із іншими органами управління сільгоспідприємства, а виконання покладених на неї функцій також пов'язано з процесом управління сільгоспідприємством. Тому ревізійна комісія (ревізор) також має входити до системи органів управління підприємств, що слід закріпити у відповідних положеннях аграрного законодавства України [3, с. 253].

Доповнюючи твердження В. Уркевича, ми пропонуємо внести зміни до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» та передбачити повноваження ревізійної комісії кооперативного господарства.

Закон України «Про фермерське господарство» визначає правові, економічні та соціальні засади створення і діяльності фермерських господарств як прогресивної форми підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства України.

Фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, відповідно до закону.

Фермерське господарство, як і сільськогосподарський кооператив, діє на основі статуту. У статуті зазначаються найменування господарства, його місцезнаходження, адреса, предмет і мета діяльності, порядок формування майна (складеного капіталу), органи управління, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до господарства та виходу з нього, інші положення, що не суперечать законодавству України (ст. 1 Закону).

Головою фермерського господарства є його засновник або інша визначена в статуті особа. Голова фермерського господарства представляє фермерське господарство перед органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями й окремими громадянами чи їх об'єднаннями відповідно до закону. Голова фермерського господарства укладає від імені господарства угоди та вчиняє інші юридично значимі дії відповідно до

законодавства України. Голова фермерського господарства може письмово доручати виконання своїх обов'язків одному з членів господарства або особі, яка працює за контрактом.

Органами управління фермерського господарства є загальні збори членів фермерського господарства та його голова. Вищий орган управління фермерського господарства – загальні збори членів фермерського господарства. Виконавчим органом фермерського господарства є голова фермерського господарства.

До компетенції загальних зборів членів фермерського господарства належать: внесення змін та (або) доповнень до статуту фермерського господарства; зміна розміру статутного фонду фермерського господарства; прийняття до складу членів фермерського господарства, виключення членів фермерського господарства із складу членів фермерського господарства; обрання на посаду голови фермерського господарства та звільнення його з цієї посади у випадках, передбачених законодавством України; затвердження річних звітів і бухгалтерських балансів фермерського господарства, розподіл прибутку фермерського господарства; прийняття рішення про реорганізацію або ліквідацію фермерського господарства; інші питання, віднесені законодавчими актами та статутом фермерського господарства до виключної компетенції загальних зборів членів фермерського господарства.

Як правило, питання, віднесені до виключної компетенції загальних зборів членів фермерського господарства, не можуть бути передані загальними зборами членів фермерського господарства на рішення глави фермерського господарства.

Кожен член фермерського господарства має право бути присутнім на загальних зборах членів фермерського господарства, брати участь в обговоренні питань порядку денного та голосувати при прийнятті рішень. Кожен член фермерського господарства на загальних зборах членів фермерського господарства має лише один голос.

Загальні збори членів фермерського господарства повноважні приймати рішення лише за умови присутності на ньому не менш двох третин від усіх членів фермерського господарства, якщо інше не передбачено статутом.

Рішення приймається простою більшістю голосів. При рівності голосів членів фермерського господарства прийнятим вважається рішення, за яке проголосував голова фермерського господарства. Статутом фермерського господарства може бути передбачено також інший порядок прийняття рішень. При цьому рішення загальних зборів членів фермерсь-

кого господарства оформляються протоколами, які підписуються присутніми на ньому членами фермерського господарства.

Головою фермерського господарства є один із засновників (членів) фермерського господарства, обраний на цю посаду зборами засновників фермерського господарства або загальними зборами членів фермерського господарства. Крім того, голова фермерського господарства без довіреності діє від імені фермерського господарства, у тому числі представляє його інтереси у відносинах із органами державної влади, громадянами й юридичними особами, здійснює від імені фермерського господарства угоди, видає довіреності на право представництва від імені фермерського господарства, розпоряджається майном фермерського господарства, є наймачем осіб, які працюють у фермерському господарстві за трудовим договором, здійснює інші повноваження, не віднесені законодавством або статутом фермерського господарства до виключної компетенції загальних зборів членів фермерського господарства.

Слід погодитися з В. Уркевичем, який стверджує, що «повноваження правління колективного сільгоспідприємства не визначено, а у фермерських господарствах відповідний орган управління взагалі не створюється». Зважаючи на це, повноваження правління сільгоспідприємства мають бути зазначені в локальних нормативних актах, а орієнтиром можуть служити приписи законодавства України про сільгоспкооперацію [3, с. 260].

На нашу думку, до Закону України «Про фермерське господарство» слід внести зміни з тим, щоб передбачити існування правління фермерського господарства та його повноваження.

Закон України «Про особисте селянське господарство» визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади ведення особистого селянського господарства.

Особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка провадиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки та споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків і надання послуг із використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі у сфері сільського зеленого туризму.

Члени особистого селянського господарства здійснюють діяльність на свій розсуд і ризик у межах встановленого правового господарського порядку, дотримуючись вимог, визначених законодавством.

Незважаючи на те, що аграрне законодавство не містить приписів щодо створення та функціонування органів управління особистого селянського господарства, їх правовий статус і компетенція можуть визначатися самим особистим селянським господарством на рівні локальних нормативних актів.

Члени особистого селянського господарства із загального числа членів господарства можуть обрати собі голову господарства та передбачити його повноваження в статуті. Загальні збори особистого селянського господарства можуть бути також органом управління, на якому прийматимуться ті чи інші рішення.

Висновки

Аналіз положень аграрного законодавства України свідчить, що внутрішні аграрні організаційно-управлінські відносини в частині діяльності керівних органів колективних сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств, особистих селянських господарств законодавством України практично не регулюються. Такі від-

Стаття надійшла до редакції 09.04.2014 р.

This article is devoted to the analysis of inner agrarian organization-administrative relations in modern economical conditions. Supplements to the active agrarian legislation of Ukraine aimed at the clear and precise law regulation of agrarian relations are proposed.

В статье исследуются внутренние аграрные организационно-управленческие отношения в современных условиях хозяйствования, предлагаются изменения к действующему аграрному законодательству Украины с целью четкого правового регулирования соответствующих отношений.

носини регулюються здебільшого статутами, положеннями, правилами тощо, а в сучасних умовах цього недостатньо, бо виникають проблеми при управлінні сільськогосподарськими підприємствами.

Викладене дозволяє стверджувати про необхідність підвищення рівня правового забезпечення внутрішніх аграрних організаційно-управлінських відносин та розроблення спеціального аграрного законодавства щодо управління в сільськогосподарських підприємствах, положення якого у перспективі стали б підґрунтям для розроблення відповідного розділу майбутнього кодифікованого акта – Аграрного кодексу України.

Список використаних джерел

1. *Аграрне право України* / За ред. О. О. Погрібного. – К., 2007. – 448 с.
2. *Аграрне право* / В. П. Жушман, В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко та ін.; За ред. В. П. Жушмана, А. М. Статівки. – Х., 2010. – 296 с.
3. *Уркевич В. Ю.* Аграрні правовідносини в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2007. – 411 с.
4. *Зіновчук В. В.* Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. – К., 2001. – 380 с.

УДК 349.42 : 637.1/3

Юлія Канарик,

аспірантка кафедри аграрного, земельного
та екологічного права ім. академіка В. З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України,
м. Київ

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВИРОБНИЦТВО МОЛОКА ТА МОЛОЧНОЇ СИРОВИНИ» В АГРАРНОМУ ПРАВІ

У статті на підставі аналізу положень аграрно-правової науки визначається поняття «виробництво молока та молочної сировини», розглядаються юридичні ознаки виробництва молока та молочної сировини як виду виробничо-господарської діяльності.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, виробництво молока та молочної сировини, виробничо-господарська діяльність, товарне сільськогосподарське виробництво.

В агропромисловому комплексі України одною з пріоритетних галузей сільськогосподарського виробництва є молочне товаровиробництво та молокопереробна промисловість. Виробництво молока та молочної сировини є складовою одною із стратегічних напрямів забезпечення продовольчої безпеки держави.

Складно переоцінити значення молокопереробної галузі для становлення й розвитку національної економіки України. Розвиток молочної промисловості залежить, насамперед, від виробництва молока. Незважаючи на високу ресурсоемність молочної галузі, зумовлену специфічними технологічними особливостями виробництва, технологічною відсталістю, надмірною зношеністю обладнання, недостатньо ефективним управлінням, вона відіграє винятково важливу роль у забезпеченні населення цінними продуктами харчування. Основним завданням молочної галузі та переробних підприємств агропромислового комплексу є якнайповніше забезпечення ринкового попиту високоякісною продукцією. Нині проблеми виробництва та споживання молока набувають дедалі більшої актуальності.

Слід зазначити, що правові питання товарного сільськогосподарського виробництва та виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств досліджували в науці аграрного права України А. Богдан, В. Єрмоленко, С. Марченко, В. Янчук. Проте ці роботи стосуються здебільшого виявлення особливостей і закономірностей правового регулювання суспільних відносин із виробництва сільськогосподарської продукції в Україні в цілому.

Метою цієї статті є дослідження поняття «виробництво молока та молочної сировини» як різновиду виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств на основі аналізу його юридичних ознак.

В останні роки кон'юнктура ринку молока характеризується поступовим збільшенням виробництва сирого молока сільськогосподарськими товаровиробниками. Так, за даними Державної служби статистики, виробництво рідкого молока в Україні у 2013 р. зросло (порівняно з 2012 р.) на 4 % – до 946 тис. т [1].

Основними напрямами виробничо-господарської діяльності є: інтенсифікація сільського господарства; вдосконалення територіального розміщення виробництв; розвиток зв'язків між підприємствами, що здійснюють виготовлення сільськогосподарської сировини, та переробними підприємствами; реалізація державних програм розвитку вітчизняного сільськогосподарського виробництва, розроблених на підставі Закону України «Про Загальнодержавну програму селекції у тваринництві на період до 2010 року» від 19.02.2004 р., розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної програми створення сприятливих умов для стабілізації та розвитку рослинництва на 2005–2010 роки» від 17.11.2004 р. тощо.

Усталеною є думка про те, що виробничо-господарською діяльністю сільськогосподарських товаровиробників є сільськогосподарська діяльність, спрямована на виготовлення та реалізацію сільськогосподарської продукції, а також виконання робіт і надання

послуг сільськогосподарського призначення [2, с. 37]. Проте, на думку В. Янчука, виробничо-господарська діяльність передбачає також і переробку та зберігання сільськогосподарської продукції [3, с. 246]. Подібна позиція висловлюється й іншими науковцями-аграріями [4]. Ми дотримуємося усталеної позиції з приводу визначення виробничо-господарської діяльності.

Технологія виробництва продукції тваринництва розглядається як комплекс виробничих процесів і операцій, спрямованих на одержання великої кількості та високої якості продукції. Крім традиційної технології, у практиці ведення галузі тваринництва застосовується і промислова, що сприяє поліпшенню умов праці тваринників, наближуючи їх до умов праці робітників промисловості. Найважливішими елементами технології виробництва молока є утримання, годівля, доїння корів і видалення гною [5].

Найвидатнішими науковцями у галузі виробництва молока є: Луї Пастернак – запровадив пастеризацію молока; Г. Ініхов – вивчав біохімію молока та молочних продуктів; І. Мечников та А. Корольов – дослідження в галузі мікробіології молока, а також Б. Галата, В. Гриненко та ін.

Способи виробництва, отримання молока є декілька, використання яких відбувалося на різних етапах становлення молочної справи. До виробництва молока Р. Давидов відносить: машинне та ручне доїння, зберігання молока, первинну обробку (приймання молока, його очищення й охолодження, а також пастеризація) [6, с. 87, 93–95, 102]. Питання про те, що відноситься до виробництва молока, вирішувалося також і на міжнародному рівні. Так, під виробництвом молока розуміли машинне доїння та шляхи його вдосконалення [7, с. 15–18]; ручне доїння із застосуванням різних його способів, одним із яких був чотирьохсосковий метод [8, с. 29–33]; первинну обробку – охолодження, фільтрація та зберігання молока, при цьому охолодження здійснювалося різними способами: занурення фляг з молоком у холодну воду [9, с. 53], охолодження у великих ваннах [10, с. 55–56], а також з використанням холодильних машин [11, с. 57].

Виробництво молока та молочної сировини має специфічні господарські й організаційні особливості:

- короткий термін зберігання продукції у сирому вигляді, що потребує пошуку каналів його оперативної реалізації або короткотривалого зберігання у відповідних умовах;
- наявність широкого асортименту продуктів переробки;
- лікувальна значимість молока певною мірою орієнтує його виробництво на певний

сегмент ринку (це, передусім, діти й особи похилого віку);

- висока трудоемність виробництва (у зв'язку з цим праця може виступати лімітуючим фактором);

- необхідність великих капіталовкладень, пов'язаних із введенням в експлуатацію й утриманням відповідних будівель і споруд;

- потреба в кооперації й інтеграції, зумовлена необхідністю використання кормів і кліткою переробкою молока.

Зазначені особливості мають важливе значення для виробників, оскільки потребують відповідної стратегії діяльності, вибору певних методів встановлення цін на молоко та молочну продукцію, обґрунтування можливостей і напрямів її збуту [12, с. 358].

Поняття «виробництво» як юридична категорія визначається у Законі України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000 р., а саме: під виробництвом розуміють діяльність, пов'язану з випуском продукції, яка включає всі стадії технологічного процесу, а також реалізацію продукції власного виробництва. Відповідно до Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР, виробничо-господарська діяльність пов'язана з виробленням об'єктів санітарних заходів, включаючи всі стадії технологічного процесу, у тому числі виготовлення, підготовку, змішування та пов'язані з цим процедури, обробку, наповнення, пакування, переробку, відновлення й інші зміни стану об'єкта.

В юридичній літературі (як радянського періоду, так і у період становлення незалежної України порушувалося питання про розмежування понять «виробничо-господарська діяльність» і «товарне сільськогосподарське виробництво». За часів радянської влади виробничо-господарська діяльність розкривалася шляхом спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва, планування, внутрішньогосподарського розрахунку, правового регулювання основних галузей сільськогосподарського виробництва, організації та діяльності підсобних виробництв і промислів у сільському господарстві.

На сучасному етапі виробництво молока та молочної сировини є одним із видів спеціалізації аграрних підприємств. При цьому спеціалізація аграрних підприємств – це переважаюче виробництво в них відповідного виду (видів) продукції, для якого існують найсприятливіші природно-економічні умови. За технологічним принципом виробництва продукції розрізняють галузеву та внутрішньогалузеву спеціалізацію. *Галузева* – це спеціалізація, за якої певна галузь функціонує в підприємстві за принципом замкнутого (закінченого) циклу виробництва [2].

Галузева спеціалізація притаманна тваринництву в цілому та молочному виробництву (зокрема, коли підприємство розвиває свою діяльність комплексно – від одержання молодняку до виробництва кінцевої продукції).

Внутрішньогалузева спеціалізація означає відокремленість виробництва в межах однієї і тієї самої галузі. Розрізняють два види внутрішньогалузевої спеціалізації: якісно багаторівневу та постадійну. Перша здійснюється з метою забезпечення якісного стану функціонування тієї чи іншої галузі. Наприклад, у зерновій галузі виділяються три або чотири якісно різних рівнів виробництва зерна з повним технологічним циклом: перший (введення нових сортів і гібридів зернових культур) здійснюється науково-дослідними інститутами та селекційними станціями; другий (виробництво насіння еліти та першої репродукції) є елітно-насінницькими господарствами; третій (виробництво сортового насіння другої репродукції) розвивається в спеціалізованих підрозділах аграрних підприємств; четвертий рівень – виробництво товарного зерна. У тваринництві також ефективно розвивається якісно багаторівнева внутрішньогалузева спеціалізація. Наприклад, нові породи та лінії тварин виводять на племінних заводах і племінних станціях. Постадійна спеціалізація – це виділення у самостійні виробництва окремих стадій технологічного циклу галузі. Вона характерна переважно для тваринництва. Наприклад, у скотарстві в самостійні виробництва можуть виділятися такі стадії, як вирощування нетелі та корів-первісток, виробництво молока, вирощування та відгодівля молодняку великої рогатої худоби. Кожна з цих стадій відокремлюючись, перетворюється на самостійне виробництво спеціалізованих підприємств [2].

Для визначення територіальної спеціалізації та спеціалізації аграрних підприємств використовують показник структури товарної продукції. Він обчислюється діленням грошової виручки від реалізації певного виду продукції за всіма каналами продажу на загальну суму грошових надходжень господарства і множенням одержаного результату на 100. Прийнято вважати, що до вузькоспеціалізованих аграрних підприємств належать такі, в яких основна галузь їх спеціалізації, займає в структурі товарної продукції 90 % і більше. До цієї групи підприємств відносять птахофабрики, свинокомплекси, тепличні комбінати. До підприємств, що спеціалізуються на виробництві продукції однієї галузі, належать такі, де галузь спеціалізації в структурі товарної продукції займає понад 5 %. Спеціалізованими на виробництві продукції двох галузей вважають підприємства, в яких на ці галузі в сукупності у структурі товарної

продукції припадає більше 67 %, у тому числі кожна з них – не менше 25 %. У спеціалізованих господарствах на виробництві продукції трьох галузей ці показники повинні становити відповідно понад 75 % і не менше 24 %. До багатогалузевих відносять підприємства, які не підпадають під жодний із названих критеріїв [2]. Високий рівень спеціалізації мають глибокоспеціалізовані підприємства, що виробляють переважно один вид товарної продукції, до яких і належать виробники молока та молочної сировини.

Нині поняття «товарне сільськогосподарське виробництво» розглядають як складову виробничо-господарської діяльності, що має свої юридичні ознаки: нормативне закріплення права на ведення товарного сільськогосподарського виробництва; законодавче визначення спеціальної правосуб'єктності сільськогосподарських товаровиробників; обов'язковість використання земельних та інших природних ресурсів на відповідному юридичному титулі; законодавче закріплення особливого правового режиму товарної сільськогосподарської продукції; нормативне забезпечення особливостей правового регулювання праці у сільськогосподарському виробництві; нормативно-правове забезпечення основних етапів виробничого процесу товарного сільськогосподарського виробництва [13, с. 85].

Безпосередньо термін «виробництво» – це: виготовлення, вироблення предметів, матеріалів і т. ін.; процес, у ході якого люди, пов'язані між собою певними виробничими відносинами, створюють матеріальні блага, необхідні для суспільства [14, с. 474]. Одним із видів виробництва є сільськогосподарське виробництво, тобто безперервно відновлювальний процес створення матеріальних благ рослинного і тваринного походження [15, с. 218].

Вимоги до виробництва молока та молочної сировини можна поділити на вимоги: до показників якості та безпеки молока і молочної сировини; до пакування та маркування молочної сировини; до технологічного обладнання та супутніх матеріалів. Такий поділ ми обрали на підставі дослідження А. Богдана [16, с. 13].

Основною проблемою у виробництві молока є стимулювання суттєвого підвищення показників його якості. Визначення якості та безпеки продуктів харчування наводиться у ст. 1 Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР, згідно з якою під якістю харчового продукту розуміють ступінь досконалості властивостей і характерних ознак харчового продукту, здатних задовольнити потреби (вимоги) та побажання тих, хто споживає або використовує цей харчовий продукт.

Відносини, які виникають під час виробництва, транспортування, переробки, зберігання реалізації, ввезення на митну територію та вивезення з митної території України молока, молочної сировини та молочних продуктів, регулюються Законом України «Про молоко та молочні продукти» від 24.06.2004 р. № 1870-IV. Відповідно до ст. 4 цього Закону молоко, молочна сировина та молочні продукти, що виробляються в Україні та ввозяться на митну територію України, повинні відповідати показникам безпеки й якості для харчових продуктів, встановленими нормативно-правовими актами України. Базисні норми масової частки жиру та білка в молоці розробляються і затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики.

Якість молока та молочної сировини визначається також відповідно до Закону України «Про пестициди та агрохімікати» від 02.03.1995 р. № 86/95-ВР, а також вимог базового державного стандарту України ДСТУ 3662-97 «Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі». Цей стандарт поширюється на незбиране сире товарне молоко під час закупівлі на молочних фермах, у колективних сільськогосподарських підприємствах, приватних і фермерських господарствах незалежно від форми власності, видів діяльності, підприємствами з переробки молока, підприємствами-покупцями молока та приватними підприємствами, призначене для переробки на молочні продукти. Вимоги цього стандарту є обов'язковими. Питання якості молока та молочної сировини вирішує також ДСТУ 46.069-2003 «Молоко коров'яче незбиране. Первинне оброблення, зберігання і транспортування. Основні вимоги», затверджений наказом Міністерства аграрної політики України від 08.01.2004 р. № 1. Цей стандарт поширюється на незбиране сире коров'яче молоко (далі – молоко) і встановлює основні вимоги до технологічних процесів первинного оброблення, зберігання та транспортування молока, яке отримане від корів з господарств, благополучних щодо інфекційних захворювань. Вимоги цього стандарту є обов'язковими для молочних ферм дослідних і навчальних господарств, сільськогосподарських підприємств усіх форм власності та господарювання, фермерських господарств, приймальних пунктів із закупівлі молока від особистих селянських господарств.

Відповідно до наказу Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики «Про затвердження національних стандартів та скасування нормативних документів» від 20.01.2009 р. № 32 з 01.07.2009 р. запроваджено два нові стан-

дарту у сфері виробництва молока та молочної сировини: ДСТУ 6082:2009 «Молоко та молочні продукти. Методи визначання густини» (із скасуванням ГОСТ 3625-84); ДСТУ 6083:2009 «Молоко. Метод визначання чистоти» (із скасуванням ГОСТ 8218-89).

Наступною групою вимог до виробництва молочної сировини є вимоги до її пакування та маркування. Маркування молочної сировини – це інформація нанесена на упаковку відповідно до вимог нормативно-правових актів і нормативних документів; пакування – вміщення молочної сировини у тару чи пакувальний матеріал. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про молоко та молочні продукти» тара та упаковка для молочної сировини має бути виготовлена з матеріалів, дозволених для використання центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я. Загальні вимоги до пакування молочної сировини визначаються Технічним регламентом з підтвердження відповідності пакування (пакувальних матеріалів) і відходів пакування, затвердженим наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 24.12.2004 р. № 289, згідно з яким усі продукти, вироблені з будь-яких матеріалів будь-якої природи, що використовуються для вміщення, захисту, переміщення, доставки та презентації товарів, від сировини до готових виробів, починаючи від виробника і закінчуючи користувачем чи споживачем – підлягають пакуванню.

Що стосується вимог до маркування молочної сировини, то Верховна Рада України прийняла у першому читанні законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про молоко та молочні продукти» та інших законодавчих актів щодо посилення заходів боротьби з фальсифікацією молочних продуктів», що передбачає існування молоковмісних продуктів, які визначаються як харчові продукти, вироблені з молочної сировини та з сировини немолочного походження, що повністю або частково замінює будь-яку складову молока (молочний жир, молочний білок, лактоза), а також з додаванням або без додавання харчових добавок. Відповідно до цього на етикетці, упаковці, інших видах маркування під основною назвою молоковмісного продукту та знаком для товарів і послуг обов'язково повинен міститися текст такого змісту: «Продукт із змінниками складових молока». Розмір такого тексту має бути не меншим як 80 % найбільшого розміру тексту основної назви такого продукту або знака для товарів і послуг.

Виробництво молока та молочної сировини регламентоване також вимогами до тех-

нічного обладнання та супутніх матеріалів. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про молоко та молочні продукти», технологічне обладнання, супутні матеріали та транспортні засоби, в яких перевозяться і зберігаються молоко, молочна сировина та молочні продукти, повинні виготовлятися з матеріалів, дозволених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, для використання за цільовим призначенням і контакту з харчовими продуктами.

Закон України «Про молоко та молочні продукти» встановлює також ветеринарно-санітарні вимоги до виробництва молока, молочної сировини. Виробництво молока, молочної сировини здійснюється за наявності експлуатаційного дозволу для потужностей (об'єктів) з їх виробництва, що видається відповідним головним державним інспектором ветеринарної медицини. Експлуатаційний дозвіл видається у порядку визначеному постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку видачі експлуатаційного дозволу для потужностей (об'єктів) з виробництва, переробки або реалізації харчових продуктів» від 12.05.2007 р. № 712. Для отримання експлуатаційного дозволу оператору потужностей (об'єктів) необхідно звернутися із заявою до головного державного санітарного лікаря або головного державного інспектора ветеринарної медицини відповідної території за формою, встановленою головним державним санітарним лікарем України або головним державним інспектором ветеринарної медицини. До заяви додаються: копія документа, який підтверджує прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта; перелік харчових продуктів, що виробляються, переробляються або реалізуються, за підписом заявника; протоколи досліджень харчових продуктів, проведених акредитованими лабораторіями.

Забороняється продаж молока та молочної сировини без документа, що засвідчує епізоотичне благополуччя тварин у господарствах, який видається безплатно центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері ветеринарної медицини, згідно із законодавством України.

Міністерством аграрної політики та продовольства України розроблений проект Технічного регламенту виробництва сирого молока й управління якістю та безпекою, який має стати узагальнюючим, спеціальним нормативно-правовим актом, що регулюватиме виробництво молока та молочної сировини. Проте на сьогодні цей проект містить у собі положення, що не відповідають вже існуючим правовим нормам. Так, сире молоко відповідно до Закону України «Про молоко та

молочні продукти» – це продукт нормальної секреції молочних залоз однієї або декількох здорових корів, овець, кіз, буйволиць, кобил, температура якого не перевищує 40° С, який не піддавався будь-якій обробці, а відповідно до проекту технічного регламенту: сире молоко – це молоко, що не піддавали тепловій обробці за температури більше ніж 45° С. Тому проект потребує подальшого доопрацювання й узгодження.

У виробництві традиційних молочних продуктів забороняється використовувати жири та білки немолочного походження, а також будь-які стабілізатори і консерванти.

Вимоги до безпеки й якості молока і молочних продуктів після їх затвердження підлягають опублікуванню в засобах масової інформації центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику.

Підтвердження відповідності безпеки й якості молока і молочної сировини здійснюється: для виробників молока та молочної сировини, що є юридичними особами або фізичними особами підприємцями, – шляхом проведення атестації таких виробників, а для фізичних осіб, які утримують корів, овець, кіз, буйволиць, кобил; для осіб, які входять до особистого селянського господарства та домоволодінь, – шляхом встановлення вимог до пунктів закупівлі молока.

Молоко та молочна сировина, що не відповідають встановленим законодавством вимогам і не можуть бути повернуті в обіг шляхом знезараження (знешкодження), переробки, підлягають утилізації або знищенню в порядку, встановленому ст. 7 Закону України «Про молоко та молочну продукцію». Вилучення з обігу неякісної та небезпечної продукції здійснюється власником цієї продукції шляхом недопущення можливості її реалізації, споживання чи використання за призначенням, а також шляхом повернення її суб'єктами підприємницької діяльності, в яких ця продукція знаходиться на підставі договорів доручення, схову, перевезення й інших цивільно-правових договорів, що не передбачають передачі прав власності на продукцію. Вилучена з обігу неякісна та небезпечна продукція повинна зберігатися власником у належно обладнаних і опломбованих (опечатаних) приміщеннях (ст. 8 Закон України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції»).

Викладене дозволяє зробити **висновок**, що виробництво молока та молочної сировини – це вид виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, що має галузеву спеціалізацію, або вид діяльності фізичних осіб, які утримують корів, овець, кіз, буйволиць, кобил та виробля-

ють молоко і молочну сировину. Вимоги до виробництва молока та молочної сировини можна поділити на такі групи: вимоги до показників якості та безпеки молока та молочної сировини; вимоги до пакування та маркування молочної сировини; вимоги до технологічного обладнання та супутніх матеріалів.

Список використаних джерел

1. *Виробництво* основних видів продукції тваринництва у 2013 році. – <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
2. *Аграрне право України* / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін.; За ред. В. М. Єрмоленка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hallbooks.net/basket_p_1_p_21.html.
3. *Аграрне право України* / В. З. Янчук. – К., 1996. – 600 с.
4. *Аграрне право України* / За ред. В. М. Гайворонського, В. П. Жушмана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/law/gayvoronskiy_aru/part4/401.htm. – Назва з екрана.
5. *Технологія* виробництва продуктів тваринництва / За ред. О. Т. Бусенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://buklib.net/books/34117/>. – Назва з екрана.
6. *Давидов Р. Б.* Молоко и молочное дело. – М., 1973. – 256 с.
7. *Виттлстоун В.* Получение молока // XIV Международный конгресс по молочному делу. – М., 1958. – 624 с.
8. *Чизар В., Катона Ф.* Четырехсосковый метод ручного доения коров // XIV Международный конгресс по молочному делу. – М., 1958. – 624 с.
9. *Луруа А.* Фильтрация и охлаждение молока на ферме // XIV Международный конгресс по молочному делу. – М., 1958. – 624 с.
10. *Вульвен А.* Охлаждение молока на фермах в больших ваннах // XIV Международный конгресс по молочному делу. – М., 1958. – 624 с.
11. *Кумбз Г.* Холодильник машины для ферм // XIV Международный конгресс по молочному делу. – М., 1958. – 624 с.
12. *Васильчак С. В.* Особливості функціонування ринку молока і молочної продукції // Науковий вісник. – 2005. – Вип. 15.4. – С. 357–362.
13. *Марченко С. І.* Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні. – К., 2010. – 199 с.
14. *Словник української мови.* – К., 1977. – Т. 1.
15. *Українська сільськогосподарська енциклопедія.* – К., 1970. – Т. 1.
16. *Богдан А. Й.* Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у контексті вимог законодавства Європейського Союзу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2010. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2014 р.

In this article on the basis of the analysis of the provisions of the agrarian law of science is determined by the concept of «production of milk and dairy raw materials». Considered by the legal characteristics of production of milk and dairy raw materials as a kind of industrial-economic activities.

В статті на основі аналізу положень аграрно-правової науки визначається поняття «виробництво молока і молочного сир'я», розглядаються юридичні ознаки виробництва молока і молочного сир'я як виду виробничо-господарської діяльності.

УДК 342.951

Петро Лівак,

канд. юрид. наук,
доцент кафедри фінансового права
Національного університету
Державної податкової служби України,
м. Ірпінь

ВИРІШЕННЯ ПРАВОВИХ, ФІНАНСОВИХ І СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ПРОГРАМИ ЗАМІСНОЇ ПІДТРИМУВАЛЬНОЇ ТЕРАПІЇ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються проблеми впровадження в Україні програми замісної підтримувальної терапії хворих із синдромом залежності від опіоїдів і шляхи їх вирішення.

Ключові слова: замісна підтримувальна терапія, синдром залежності від опіоїдів, права пацієнта, права лікаря, соціальна реабілітація, фінансування.

Наркоманія сьогодні є світовою багатоаспектною проблемою, що набула епідемічного характеру, стала величезною соціально-правовою, фінансово-економічною та духовною проблемою. Дослідження свідчать, що наркоманія поширена, насамперед, серед молоді (середній вік початку вживання наркотиків – 13–15 років) і такі наркомани рідко доживають до 30-річного віку. Причини збільшення кількості наркоманів – економічна криза, безробіття, проблеми в особистому житті, що змушує людину через наркотики шукати «кращого життя».

Кількість наркоманів зростає в усьому світі, у тому числі в Україні, і, на думку фахівців, проблема давно набула ознак епідемії, а в тенета наркобізнесу попадаються все нові жертви. За даними Інтерполу, в Україні зареєстровано 65 тис. розповсюджувачів наркотиків. Згідно із статистикою МВС на сьогодні в Україні наралічується близько 500 тис. наркоманів, більш як 170 тис. із яких вживають тяжкі наркотики регулярно. При цьому реальне число наркоманів щорічно збільшується на 5–10 %. За цим показником Україна посідає лідируючі позиції в Європі, а 70 % усіх жертв наркоманії – особи, які не досягли 25 років [1, с. 2].

Проблема розповсюдження наркоманії полягає у тому, що можливості сил, засобів і методів структур, які борються із розповсюдженням наркотиків, незрівнянні з можливостями міжнародної мафії наркобізнесу, а клінічні дослідження вакцини проти кокаїну у США з 2008 р. результату не дали.

Для вирішення проблем наркоманії та наркозалежних громадян у багатьох розвинутих країнах світу, починаючи із 60-х років

XX ст., розроблені спеціальні державні програми замісної підтримувальної терапії (далі – ЗПТ) у лікуванні хворих із синдромом залежності від опіоїдів. Так, у Канаді, США та Великобританії за 40 років практики застосування (з 1969 р.) програми ЗПТ у лікуванні хворих із синдромом залежності від опіоїдів доведено доцільність такої програми [2] з точки зору економічного, медичного та соціального ефекту, а саме:

економічний ефект: прораховано та доведено, що при застосуванні програми ЗПТ на 1 дол. вкладений у програму, отримано 12 дол. в економіці;

соціальний ефект: при впровадженні програми ЗПТ доведено, що певним чином вирішена проблема ресоціалізації наркозалежних осіб через влаштування їх на роботу, припинення крадіжок і попередження інших серйозних кримінальних злочинів, скоюваних з метою отримання грошей на придбання наркотичних засобів (препаратів);

медичний ефект від застосування програми ЗПТ (поліпшення стану здоров'я наркозалежних громадян із такими хворобами, що мають соціально небезпечний характер, як СНІД, гепатит В і С) – це можливість лікування таких хворих, коли потрібно приймати медичні препарати постійно та довготривалий час (СНІД та гепатит В/С, туберкульоз), а при потребі проходити стаціонарне лікування, що дуже важливо для наркозалежного, який вживає «незаконні» (неофіційні) наркотичні засоби. Сім'ї наркозалежного й інших громадян країни отримали можливість соціальної адаптації.

Досвід запровадження програми ЗПТ у США, країнах ЄС, Індії, Китаї й інших, дово-

дить, що після досягнення основних цілей замісної терапії (фізичної, психологічної та соціальної стабілізації) це готовність пацієнта до проведення детоксикації та повної відмови від наркотиків. Адже сьогодні на незаконне придбання дози наркомісних препаратів («ширки») на добу ними витрачається в середньому не менше 200 грн.

Впровадження програми ЗПТ в Україні пов'язується з політикою вирішення проблем хворих з опіоїдною залежністю, започаткованою у 2005 р. із «впровадження» тимчасового акта за домовленістю з канадською фармацевтичною компанією (далі – Альянс). На сьогодні впровадження в Україні програми ЗПТ провадиться шляхом застосування препарату «Метадол» у хворих із опіоїдною залежністю та регулюється такими нормативно-правовими актами:

- наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження методичних рекомендацій «Замісна підтримувальна терапія в лікуванні хворих із синдромом залежності від опіоїдів» від 13.05.2012 р. № 200;

- постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку придбання, перевезення, зберігання, відпуску, використання та знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у закладах охорони здоров'я» від 13.05.2013 р. № 333.

Слід зазначити, що впровадження програми ЗПТ в Україні потребує розроблення відповідних механізмів оплати праці працівників цієї програми на сайтах із невеликою кількістю пацієнтів в аспекті оплати понаднормової праці, а саме – робота у вихідні та святкові дні. Крім того, відкриття нових кабінетів – сайтів ЗПТ за планами МОЗ України щодо їх збільшення на 2014–2018 рр. потребує відповідного додаткового фінансування на обладнання згідно із законодавчими нормативами (створення кабінетів, оснащення сигналізацією, сейфами, ґратами тощо). Наявні проблеми, при значному дефіциті фінансових засобів у комунальних медичних закладах, викликають невільний «саботаж» головних лікарів на місцях щодо можливості введення таких кабінетів.

На даний час застосування програми ЗПТ запроваджено за фінансової підтримки «Альянсу», але згідно із стратегією Альянсу із 2014 р. починається процес перенесення частини фінансового забезпечення програми ЗПТ на фінансування Української держави із переведенням повного фінансування такої програми на державний бюджет України із 2017 р.

Досвід запровадження в Україні антиретровірусної терапії щодо хворих на ВІЛ/СНІД інфекцію, за фінансової підтримки «Альянсу» свідчить, що при переході на повне держав-

не фінансування програми виникли проблеми забезпечення хворих препаратами АРТ-терапії. При цьому несвоєчасний прийом АРТ-препаратів не призводить до негайних негативних наслідків, а припинення вживання препаратів ЗПТ зумовлює виникнення абстинентного синдрому (небезпечного загрозового фактора) як для життя рідних, так і для здоров'я клієнтів ЗПТ. Така ситуація призведе до пошуку клієнтами ЗПТ нелегальних наркотичних речовин для купування абстинентного синдрому з усіма наслідками. Крім того, згідно із графіком розподілу препаратів ЗПТ у 2014 р. матиме місце дефіцит таких препаратів, як Еднок і Метадикт (висока вартість препаратів, фінансування яких реально не передбачено у державному бюджеті). В аптечній мережі державної форми власності такі препарати взагалі відсутні.

Таким чином, принципи та методи підходу щодо вироблення механізму застосування програми ЗПТ у нашій країні мають суттєві вади, що може призвести до її повної заборони.

Безумовно, маємо поодинокі випадки впровадження рідких форм препарату ЗПТ «Метадон», але це не вирішує проблеми запобігання порушенню правил прийому пацієнтами ЗПТ (винос за межі кабінету ЗПТ). Сьогодні в абсолютній більшості сайтів ЗПТ (повна інфраструктура програми ЗПТ: кабінет, лікар кабінету ЗПТ, медична сестра, психолог, соціальний працівник) з метою запобігання вивозу препарату за межі кабінету (є діянням, яке підпадає під статті Кримінального кодексу, у тому числі для медичних працівників) використовуються видозмінені форми препаратів ЗПТ: розчинення у воді чи розтирання в порошок, що призводить до:

- скарг пацієнтів ЗПТ на те, що прийом розчиненого у воді препарату може викликати блювоту, подразнення стравоходу, інші симптоми, а розтирання сублінгвальної форми препарату ЗПТ (Бупренорфіну) призводить до зниження його біодоступності;

- у медичного персоналу під час приготування зміненої форми виникають алергічні прояви при вдиханні порошку та контакту із ним; така практика запровадження програми ЗПТ в інших країнах не має місця.

Вирішення зазначених проблем вбачаємо у застосуванні дозувальних пристроїв (як у розвинутих країнах). За протекцією Міжнародного альянсу по боротьбі з розповсюдженням ВІЛ-СНІД, туберкульозу в Україні (далі – «Альянс») при впровадженні такої програми в Україні (на безкоштовній основі) було запропоновано використання препарату «Метадон» канадського виробництва. Але тут слід звертати особливу увагу на дозу препарату та частоту його прийому, виходячи із законів фармакокінетики та фармакодина-

міки дії «Метадолу», оскільки період напіввиведення надто короткий, що не може забезпечити такої обов'язкової умови проведення програми ЗПТ, як відсутність абстинентних явищ протягом 24 годин, що призводить до необхідності використання деякими пацієнтами програми ЗПТ нелегальних психоактивних речовин і появи відповідних проблем у порушенні чинних нормативно-правових актів.

Суть проблеми полягає в тому, що в наказі Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів в державних і комунальних закладах охорони здоров'я України» від 21.01.2010 р. № 11, затверженому Міністром України від 27.07.2010 р. за № 247/17642, не передбачено специфіки механізму запровадження замісної підтримуючої терапії на засадах світового досвіду, а саме: можливості видачі препарату «Метадол» на руки в дозах, що перевищують одноденну. Однак наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження методичних рекомендацій «Замісна підтримувальна терапія в лікуванні хворих із синдромом залежності від опіоїдів» від 13.05.2012 р. № 200 та постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку придбання, перевезення, зберігання, відпуску, використання та знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у закладах охорони здоров'я» від 13.05.2013 р. № 333 щодо цих питань нічого не вирішує. Крім того, застосування рецептурної видачі препаратів ЗПТ у масштабах усієї країни на сьогодні хоч і передбачене, але фактично не вирішене, оскільки Еднок, Бупренорфін видаються за рецептом лише у поодиноких випадках, а препарати Метадон прямо постачаються лише в кабінети-сайти ЗПТ, за рахунок коштів «Альянсу» і не може реалізовуватися через загальнодоступну аптечну мережу. Це призводить до відсутності реальної статистики та державного контролю за клієнтами ЗПТ і відповідними механізмами лікування.

По-перше, така ситуація призводить до штучного створення умов для виникнення конфлікту правових відносин у системі «залежний пацієнт–медичний працівник–працівник правоохоронних органів–держава», тобто до можливості безпідставного (з боку правоохоронних органів) запровадження караних дій відносно медичних працівників, які мають відношення до виконання цієї програми, а саме – порушення кримінальних справ на медичних працівників, які задіяні у програмі ЗПТ.

По-друге, вирішення питання правового механізму забезпечення видачі препаратів

ЗПТ кожного дня у пункті їх видачі (згідно з існуючою практикою норм наявної законодавчої бази) обмежують і порушують громадянські та конституційні права наркозалежного пацієнта, адже такий пацієнт не має можливості пересуватися як в часі, так і в просторі. Подібні питання повністю відпрацьовані у країнах – донорах програми ЗПТ, а наші пацієнти повністю «прив'язані» до пункту видачі препарату ЗПТ – «Метадолу» у конкретному фіксованому місці.

Існуюча практика впровадження даної програми при паралельному використанні медикаментів, які можуть прискорити виведення препарату замісної підтримуючої терапії – «Метадолу» з організму чи його інактивацію:

- застосування деяких медичних антиретровірусних препаратів при лікуванні СНІДу у наркозалежних пацієнтів (Ефавіренцу, Ритонавіру/Лопінавіру) або прийом деяких протитуберкульозних препаратів (Рифампіцину, Фенітоїну) й інших груп препаратів, які застосовуються для лікування наркозалежних пацієнтів, призводить до «синдрому відміни», що призводить до необхідності збільшення дози препарату «Метадол» до цифр, які перевищують максимально допустиму дозу (120 мг на добу);

- доза препарату «Метадол» може перевищувати максимально допустиму (120 мг на добу) на підставі суб'єктивних скарг клієнта – пацієнта програми ЗПТ на наявність абстинентних явищ при недостатній дозі препарату «Метадол» – «банальна абстиненція» на словах, яка не завжди об'єктивно підтверджується. Але, у доступних засобах масової інформації (газетах, журналах, мережі Інтернет) друкуються матеріали про можливість збільшення дози препарату «Метадол» вище максимально допустимої. Ця ситуація призводить до серйозного конфлікту між клієнтом-ЗПТ і лікарем (скарги на лікаря за небажання призначити достатню дозу, на думку клієнта програми ЗПТ) і можливого конфлікту між працівниками правоохоронних органів і лікарем кабінету ЗПТ у випадку призначення лікарем дози препарату «Метадол», що перевищує максимально допустиму дозу. Так, у 2010 р. був затриманий лікар-нарколог Одеського наркодиспансеру І. П. за підозрою у скоєнні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 307 Кримінального кодексу України, незаконний збут наркотичних речовин (лікар відсидів в Одеському ІТП 4 місяці).

Слід зазначити, що правил прийому препарату «Метадол» у наказі Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження методичних рекомендацій «Замісна підтримувальна терапія в лікуванні хворих із синдромом залежності від опіоїдів» від 10.11.2008 р. № 645 не було, а саме: вимоги до перевірки правильності та повноти прийому таблетова-

ного препарату «Метадол» пацієнтом програми ЗПТ, що дає йому можливість виносити наркотичні препарати за межі кабінету ЗПТ, з метою наступного продажу або парентерального введення препарату «Метадол» для посилення наркотичної дії через недостатню ефективність даної форми препарату, напіввиведення якого має термін 6 годин, згідно з інструкцією до препарату, а «Метадол» за програмою ЗПТ видається один раз на добу, що не відповідає вимогам фармакокінетики щодо дії препарату ЗПТ на організм (прийом всього один раз на добу). Подібна ситуація із застосуванням недостатньо ефективної форми препарату (недостатньої його дози), у свою чергу, може використовуватися працівниками правоохоронних органів для тиску на медпрацівників програми ЗПТ.

На особливу увагу заслуговує той факт, що з 60-х років ХХ ст. у США і країнах ЄС препарат «Метадол» застосовується у формі сиропу з метою запобігання несанкціонованого його використання у вигляді внутрішньовенних ін'єкцій, оскільки внутрішньовенне його введення призводить до тимчасового наркотичного ефекту, що не відповідає політиці замісної терапії, яка не передбачає наркотизуючого (ейфоричного) ефекту. Але, на жаль, в Україні на 2014 р. передбачено використання дозувальних апаратів для застосування препарату «Метадол» у вигляді сиропу лише на 300 пацієнтів при плані охоплення 20 тис. При цьому застосування препарату «Метадол» у вигляді сиропу унеможлиблює як винесення препарату пацієнтом програми ЗПТ, так і наступне його парентеральне застосування.

Висновки

Вирішення проблем, що розглядаються, в контексті медико-правових, соціально-економічних і фінансових проблем при впровадженні в Україні програми ЗПТ потребує:

внесення зміни до законодавчих актів, що регулюють питання застосування (й обігу) наркотичних речовин щодо аспектів ЗПТ у хворих на опіоїдну залежність;

Стаття надійшла до редакції 20.08.2014 р.

Introduction problems in Ukraine of the programs of replaceable supporting therapy of patients with a syndrome of dependence from opioid and ways of their decision are considered in the article.

В статье рассматриваются проблемы внедрения в Украине программы заместительной поддерживающей терапии больных с синдромом зависимости от опиоидов и пути их решения.

вирішення питання щодо видачі наркотичного засобу на руки клієнту програми ЗПТ максимальної добової дози (за клінічними показаннями) та можливості видачі препаратів «Метадол» на термін більше однієї доби, що забезпечить таким пацієнтам більшу свободу пересування та ресоціалізації у суспільстві і в особистому житті;

внесення доповнень до існуючих нормативно-правових актів з питання відповідальності не тільки медпрацівника, а й пацієнта програми ЗПТ за порушення правил застосування й обігу наркотичних засобів в Україні;

вирішення питання запровадження в Україні рідкої форми препарату «Метадол» у вигляді сиропу та застосування апарату для дозування рідкої форми «Метадолу» у кожному кабінеті ЗПТ, розробивши відповідні правові й економічні механізми, що забезпечить його незаконне використання пацієнтами програми ЗПТ поза межами кабінету-сайту ЗПТ;

запровадження інструкції щодо застосування препаратів (Метадол, Метадон тощо) ЗПТ відповідно до норм вітчизняного і міжнародного фармацевтичного та медичного законодавства;

приведення у відповідність із Конституцією України та Законом України «Про охорону праці» механізму оплати праці медичних працівників кабінетів-сайтів ЗПТ у повному обсязі, передусім, у позаурочний час, оскільки оплата виконання такої роботи не передбачена в жодному нормативно-правовому акті (як це передбачено для роботи кабінетів «Довіри» по роботі із ВІЛ-інфікованими), що є порушенням прав людини та громадянина;

розроблення та запровадження правових і фінансово-економічних механізмів забезпечення працевлаштування та ресоціалізації клієнтів програми ЗПТ як обов'язкового елемента програми ЗПТ.

Список використаних джерел

1. Кузьменко М. В мирное время // Киевский вестник. – 2010. – № 82.
2. Интернет-ресурс – <http://www.uiphp.org.ua/ua/resource/zvedeni-danni>.

УДК 342.922

Наталія Литвин,*канд. юрид. наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу дослідження проблем фінансової безпеки
Науково-дослідного центру з проблем оподаткування,***Світлана Мороз,***здобувачка кафедри управління, адміністративного права і процесу
та адміністративної діяльності
Національного університету державної податкової служби України,
м. Ірпінь*

ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В ПІДРОЗДІЛАХ ПРАВОВОЇ РОБОТИ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У статті розглядаються актуальні питання протидії корупції у структурі Державної фіскальної служби України, у тому числі в її підрозділах правової роботи.

Ключові слова: корупція, система фіскальних органів, підрозділи правової роботи, протидія, євроінтеграція.

Україна на початку ХХІ ст. – це сучасна демократична країна з чіткими зовнішньоекономічними та соціально-політичними пріоритетами розвитку, спрямованими на Європейську інтеграцію та підтримку взаємовигідних відносин із країнами СНД. Разом із тим корупція на сьогодні стримує процес Євроінтеграції України, оскільки набула значного поширення в системі Державної фіскальної служби України (далі – ДФСУ) та її юридичних підрозділах. Саме тому прагнення України до повноцінної Євроінтеграції підвищує вимоги до органів державної влади, контролюючих і правоохоронних органів, одним із основних завдань яких є протидія негативним проявам корупції. На сьогодні протидія корупції залишається в центрі уваги органів державної влади, у тому числі податкових і митних органів України.

Функціонування тіньового сектора економіки, протиправна діяльність суб'єктів господарювання, яка пов'язана, перш за все, з ухиленням від сплати податків, наявністю фінансового шахрайства та значною кількістю фіктивних підприємств, гальмує діяльність органів державної влади, спрямовану на протидію проявам корупції. Існування зазначених негативних явищ пов'язане з наявністю прогалин у законодавстві, зокрема податковому та митному, значною кількістю колізій у нормативних актах, що призводить до формування сприятливого клімату для вчинення податкових правопорушень і, як наслідок, ви-

сокого рівня корупції в системі фіскальних органів України. Ефективність протидії корупції в державі прямо залежить від належного забезпечення та реалізації відповідних заходів, спрямованих на боротьбу з нею та попередження її проявів. Питання попередження корупційних явищ потребують правової імплементації шляхом прийняття відповідних законодавчих норм.

Метою цієї статті є аналіз шляхів подолання корупції в підрозділах правової роботи ДФСУ з урахуванням реалій сьогодення.

Проблеми протидії корупції та відповідного вдосконалення чинного законодавства розглядали такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як О. Андрійко, В. Антипов, М. Бездольний, Д. Заброда, О. Кальман, М. Камлик, Б. Карпінський, В. Коваленко, М. Мельник, П. Мельник, Є. Невмержицький, Т. Палянок, М. Погорецький, А. Редька, О. Романчук, Б. Романюк, В. Ущаровський, М. Хаврошок, Л. Хрушова, Ф. Шиманський та інші. Проте, враховуючи високий рівень корупції в структурі ДФСУ, на сьогодні існує необхідність в організації подальших наукових і практичних досліджень у зазначеному напрямі.

Що стосується підрозділів правової роботи ДФСУ, то ми пропонуємо розглянути та дослідити шляхи подолання корупції в двох площинах: теоретико-правовій і нормативній (законодавчій).

В. Коваленко вважає, що корупція – це одне з явищ, що здатні породжувати кризові стани у різних галузях суспільного та соціального розвитку кожної держави, насамперед це стосується політики, економіки, державного управління, а також є однією із ключових передумов існування організованої злочинності [1, с. 27]. У свою чергу, Н. Карпов термін «корупція» розуміє як синонім «хабара», «підкупу», продажності посадових осіб (державних службовців) [2, с. 34]. Д. Най визначає корупцію як поведінку, що відхиляється від офіційно визначених державою обов'язків під впливом приватних інтересів [3, с. 8]. І. Яцків зазначає, що корупція в адміністративно-правовому розумінні є системою публічних відносин, заснованою на передбачених конкретним складом корупційного адміністративного правопорушення діяннях публічних посадових осіб [4, с. 89].

На нашу думку, корупція – це негативне явище, що захопило весь світ у вигляді оманливої можливості легкого здобуття будь-якої матеріальної вигоди шляхом використання свого службового становища. Корупція – це один із основних причинних наслідків, що загрожує національній безпеці держави.

Окрім означених теоретичних положень поняття «корупція» має і законодавче визначення. Зокрема, Закон України «Про заходи запобігання і протидії корупції» від 07.04.2011 р. № 3206-VI визначає, що корупція – це використання особою, наданих їй службових повноважень і пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень і пов'язаних із цим можливостей.

Крім того, методичними рекомендаціями «Запобігання і протидія корупції в державних органах та органах місцевого самоврядування», затвердженими Міністерством юстиції України від 16.10.2013 р., визначено, що в загальносоціальному розумінні до корупції відносяться будь-які форми нелегітимного використання службового становища в особистих цілях. Окрім того, визначено, що до корупційних віднесено кілька специфічних правопорушень, що фактично не мають ознак корупції, однак є суттєвим порушенням вимог антикорупційного законодавства щодо запобігання корупції. Йдеться, зокрема, про порушення вимог фінансового контролю, порушення вимог стосовно повідомлення про конфлікт інтересів, невжиття заходів щодо протидії корупції, відповідальність за

які передбачена главою 13-А Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Аналіз міжнародної практики свідчить, що сучасного визначення термін «корупція» набув у міжнародних документах, у 70–90-х роках минулого століття, зокрема у резолюції «Практичні методи боротьби з корупцією», підготовленій секретаріатом VIII Конгресу ООН у 1990 р., на якому розглядалися питання попередження злочинності та ставлення до правопорушників. У розділі «Корупція в державному управлінні» зазначається, що проблеми корупції у державній адміністрації мають загальний характер і їх згубний вплив відчувається в усьому світі [5, с. 37].

В антикорупційних міжнародних договорах (Конвенції ООН проти корупції 2003 р. і Конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією 1999 р.) містяться дефінітивні норми, які після ратифікації цих документів нашою країною у 2005 р. і 2006 р. стали обов'язковими для української правової системи. Так, за визначенням Ради Європи, корупція – це хабарництво і будь-яка інша поведінка осіб, яким доручено виконання певних обов'язків у державному чи приватному секторі, що веде до порушення обов'язків, покладених на них за статусом державної посадової особи, приватного співробітника, незалежного агента, і має на меті одержання будь-яких незаконних вигод для себе та інших. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією ширше трактує корупцію та визнає її наявність у приватному секторі.

У цілому міжнародно-правові визначення корупції, що використовуються в документах ООН і РЄ, є такими: корупція – це зловживання владою або поняттям довіри заради персональних привілеїв чи на користь привілеїв іншій особі або групі осіб, до яких спостерігається відношення лояльності [6]. Аналіз міжнародної практики свідчить, що на сьогодні в країнах євросони, напрацьована відповідна нормативно-правова база стосовно протидії корупції.

Що стосується визначення поняття «корупція в підрозділах державної фіскальної служби України», то, на нашу думку, слід застосовувати не загальне поняття «корупція», а особливості цього явища в системі фіскальних органів. Зокрема, В. Бавін зазначає, що корупція в податкових відносинах – це не причина, а наслідок функціонування корумпованої владно-економічної вертикалі. Це пояснюється тим, що корупція в Україні є не просто економічним, а політико-економічним феноменом. Корупційні відносини бізнесу, насамперед великого, і влади охарактеризовано як явище мутуалістичного (взаємовигідного) симбіозу. Для бізнесу такі відносини – це зниження витрат, недотримання за-

конів, можливість участі у «розпилюванні» державних коштів, усунення конкурентів силами репресивних органів тощо. Для окремих представників влади – це, окрім зростання персональних прибутків, можливість фінансування та контролю політичного процесу, здійснення «політичних інвестицій» тощо [7, с. 10–15].

Таким чином, корупція в підрозділах ДФСУ – це протиправні дії працівників ДФСУ, спрямовані на досягнення власної корисної мети шляхом порушення моральних засад суспільства та його інтересів, що ефективно впливає на розвиток тіньової економії, зростання фінансових махінацій, шахрайство, сприяє платникам уникненню від сплати податків, реалізації злочинних схем тощо, тим самим спричиняючи державі значні збитки у вигляді відсутності належних надходжень до державного бюджету.

Підрозділи правової роботи забезпечують діяльність ДФСУ в контексті правильного, неупередженого та справедливого застосування норм чинного законодавства. Саме тому подолання катастрофічного розповсюдження корупції в системі ДФСУ має починатися саме з антикорупційних заходів серед працівників юридичних підрозділів.

Попередження корупції в підрозділах правової роботи ДФСУ та ефективне використання можливостей професійного потенціалу працівників підрозділів правової роботи дозволить керівному апарату ДФСУ підвищити якість контролю за повнотою сплати й адмініструванням податків, зборів, митних платежів та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, підвищити рівень надаваних послуг, сприяти розвитку партнерських відносин із платниками тощо.

Крім того, подолання корупції в підрозділах правової роботи ДФСУ, підвищення кваліфікаційного рівня працівників підрозділів правової роботи відповідно до Європейських стандартів дозволить забезпечити ефективне досягнення кінцевого продукту у вигляді надходження коштів до бюджету й їх економії. Від рівня правового регулювання антикорупційних дій і визначення належного місця підрозділів правової роботи в системі реформованої ДФСУ залежить якість та ефективність правового супроводження діяльності ДФСУ.

Ми поділяємо думку С. Стеценка, який вважає, що необхідною умовою успішної протидії корупції та хабарництву є вивчення можливих напрямів діяльності співробітників, де правопорушення з ознаками корупції можуть мати місце, а також створення належних умов проходження служби, перспектив кар'єрного зростання, підвищення престижу служ-

би та гарантій їх соціального захисту [8, с. 6]. Так, одним із основних напрямів реалізації Національної антикорупційної стратегії, затвердженої Указом Президента України від 21.10.2011 р. № 1001/2011, визначено обмеження кількості перевірок із боку податкових і контролюючих органів.

У свою чергу, Державна програма щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 28.11.2011 р. № 1240, визначає такі заходи:

- обмеження кількості перевірок суб'єктів господарювання з боку податкових та інших контролюючих органів;

- підвищення професійного рівня та проведення більш жорсткого професійного добору кадрів для роботи у сферах підвищеного корупційного ризику, зокрема податковій сфері;

- зменшення кількості формальних процедур, запровадження автоматизованої системи податкової служби для електронного заповнення й обробки податкових декларацій та інших звітних документів, перехід на повну автоматизацію податкової служби;

- підвищення ефективності системи адміністрування податків;

- підвищення рівня поінформованості підприємств і громадян щодо податкових процедур.

Однак зазначені заходи фактично не реалізуються. Більше того, одним із основних напрямів боротьби з корупцією має бути активна протидія корумпованим діям шляхом застосування належної відповідальності до суб'єктів господарювання чи окремих фізичних осіб, які є ініціаторами корупційних вчинків (оскільки з метою задоволення власних потреб і бажань окремі суб'єкти, паразитуючи ресурс суспільства, сприяють підвищенню рівня корупції, приховуючи реальні доходи, уникаючи від сплати податків, реалізуючи незаконні фінансові схеми, здійснюючи господарську діяльність без необхідних дозвільних документів, зазіхають на правове поле держави, матеріальні блага суспільства, вчиняють інші діяння, що гальмують розвиток держави).

На сьогодні фіскальні органи України переживають період формування органів нового типу – сервісних органів. Досвід європейських країн виступає основним пріоритетом розвитку країни, визначає побудову фіскальних органів, взаємодію та координацію діяльності всіх служб фіскальних органів, що спрямовує їх на досягнення основного завдання – бути корисними суспільству. За ініціативою Кабінету Міністрів України створена Державна фіскальна служба України, яка має на меті об'єднання податкової, митниці та фінансової міліції. Досить важли-

во у процесі створення нової служби поділити особливу увагу антикорупційному законодавству, створити умови реальної протидії корупційним діям у системі фіскальних органів України.

На нашу думку, подолання корупції як соціального явища має відбуватися не шляхом каральних заходів за фактом вчинення діяння, а за допомогою попереджувальних методів, які призведуть до зменшення проявів корупційних діянь. Проведення ефективної роботи «на випередження» дозволить значно скоротити бюджетні витрати, спрямовані на усунення наслідків вчинених корупційних діянь.

Висновки

Для ефективної протидії корупції в підрозділах правової роботи ДФСУ необхідно легалізувати та реалізувати такі заходи, спрямовані на попередження корупції:

реальна й ефективна взаємодія всіх спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції шляхом обміну інформацією, досвідом;

створення єдиного контролюючого колегіального органу у сфері протидії корупції;

запровадження проведення перевірок «онлайн» з метою усунення фактичного контакту посадової особи з суб'єктом господарювання;

зменшення тиску на представників реального сектора економіки;

підвищення якості та періодичності контролю за діяльністю посадових осіб;

Стаття надійшла до редакції 17.07.2014 р.

The article discusses the important issues of reducing the level of corruption by its counter in the system of the fiscal authorities of Ukraine in general and their legal departments in particular.

В статье рассматриваются актуальные вопросы противодействия коррупции в структуре Государственной фискальной службы Украины, в том числе в ее подразделениях правовой работы.

підвищення рівня відповідальності посадових осіб за невиконання службових повноважень та виконання їх не відповідно до чинного законодавства України;

забезпечення об'єктивного та неупередженого застосування норм чинного законодавства посадовими особами шляхом підвищення наглядової діяльності за правильністю прийнятих ними рішень;

підвищення рівня матеріального забезпечення працівників підрозділів правової роботи ДФСУ.

Список використаних джерел

1. Коваленко В. В. Курс адміністративного права України. – К., 2012.

2. Карпов Н. С. Злочинна діяльність. – К., 2004. – 310 с.

3. Nye J. Corruption and political development: a cost-benefit analysis // American Political Science. – 1967. – N 12.

4. Яцків І. І. Загальні положення протидії корупції: адміністративно-правовий аспект // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 21. – С. 88–94.

5. Матеріали VIII Конгресу ООН щодо попередження злочинності та відношення до правопорушників. – Гавана, 1990. – 194 с.

6. Se upp med «affärer» och «gräddfiler»! // Dagens Nyheter, 2004.12.22.

7. Бавін В. В. Методи протидії корупції в системі податкових відносин: автореф. дис. ... канд. екон. наук. – Д., 2012. – 23 с.

8. Стеценко С. Г., Ткаченко О. В. Корупція в органах внутрішніх справ: проблеми протидії. – К., 2008. – 168 с.

УДК 351.77

Юлія Козаченко,*здобувачка кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого,
м. Харків*

АКРЕДИТАЦІЯ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПАЦІЄНТІВ

У статті розглядається один із адміністративно-правових засобів забезпечення прав пацієнтів – акредитація закладів охорони здоров'я, аналізуються теоретичні положення та нормативні засади процедури акредитації закладів охорони здоров'я.

Ключові слова: адміністративно-правові засоби, забезпечення прав пацієнтів, акредитація закладів охорони здоров'я, акредитаційна комісія, акредитаційна процедура.

Здоров'я населення в цілому та кожної окремої людини як члена суспільства має визначальне значення для існування і розвитку держави. Проблема організації та функціонування в Україні системи охорони здоров'я є недостатнє теоретичне вивчення питання та нормативно-правова регламентація засобів забезпечення прав пацієнтів.

У контексті правового регулювання медичної діяльності питання забезпечення прав пацієнтів та їх захисту найбільш ґрунтовно дослідили у своїх працях В. Акопов, В. Галай, З. Гладун, В. Глуховський, С. Козуліна, Н. Кризина, Г. Лопатенков, І. Сенюта, Р. Стефанчук, В. Стеценко, С. Стеценко, Я. Шатковський. Однак проблемам аналізу та пошукам шляхів удосконалення організаційно-правових механізмів у сфері акредитації закладів охорони здоров'я в науковій літературі не приділялась належна увага, що свідчить про актуальність теми дослідження.

Метою цієї статті є аналіз акредитаційної процедури закладів охорони здоров'я як адміністративно-правового засобу забезпечення прав пацієнтів, обґрунтування пропозицій щодо її вдосконалення.

У теорії держави та права під юридичним засобом розуміється будь-яке юридичне явище, з використанням якого може бути досягнута соціально значуща ціль, прямо або опосередковано зафіксована у законодавстві [1, с. 11; 2, с. 139]. Правові засоби є узагальнюючими юридичними способами забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей; вони відображають інформаційно-енергетичні якості та ресурси права,

що надає їм особливої юридичної сили, є складовими частинами механізму правового регулювання; зумовлюють юридичні наслідки [3, с. 151–152].

Адміністративно-правові засоби М. Белкін визначає як юридичні засоби, що реалізуються за участю держави в особі її уповноважених органів – суб'єктів владних повноважень – у сфері адміністративно-правового регулювання з метою забезпечення публічного правопорядку та законності [4, с. 10]. Адміністративно-правовими засобами забезпечення прав особи є сукупність усіх заходів, які застосовуються для забезпечення реалізації прав суб'єктів та охорони їх інтересів [5, с. 12].

Адміністративно-правовими засобами забезпечення прав пацієнтів є правові способи та прийоми безпосереднього владно-організуючого впливу органів управління в межах їх повноважень на суспільні відносини з метою забезпечення реалізації та захисту прав людини, яка звернулася за медичною допомогою або якій надається медична допомога.

Серед адміністративно-правових засобів забезпечення прав пацієнтів важливу роль нарівні з стандартизацією медичної допомоги, ліцензуванням господарської діяльності з медичної практики, атестацією медичних працівників посідає процедура акредитації закладів охорони здоров'я.

Акредитація (від лат. *accredere* – довіряти) – це процедура, за якою державний акредитаційний орган (організація) в документальній формі офіційно засвідчує правочинність і компетентність конкретної особи здійснювати певний вид діяльності [6, с. 24]. Державна акредитація закладів охорони здоров'я посідає провідне місце серед різнома-

нітних методів перевірки та стандартизації якості послуг, які надають заклади охорони здоров'я [7, с. 94].

Правовою основою акредитації закладів охорони здоров'я є: Порядок акредитації закладів охорони здоров'я, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 15.07.1997 р. № 765, Стандарти акредитації закладів охорони здоров'я, затверджені наказом МОЗ України від 14.03.2011 р. № 142, Положення про Головну акредитаційну комісію при Міністерстві охорони здоров'я України, затверджене наказом МОЗ України від 14.03.2011 р. № 142, Критерії акредитації закладів охорони здоров'я, затверджені наказом МОЗ України від 14.03.2011 р. № 142.

Згідно з Порядком акредитації закладу охорони здоров'я *акредитація закладу охорони здоров'я* – це офіційне визнання наявності у закладі охорони здоров'я умов для якісного, своєчасного, певного рівня медичного обслуговування населення, дотримання ним стандартів у сфері охорони здоров'я, відповідності медичних (фармацевтичних) працівників єдиним кваліфікаційним вимогам.

Акредитація лікувально-профілактичних закладів є засобом забезпечення якості та безпеки надання медичних послуг, що гарантує наявність відповідних умов надання даних послуг, якість професійної діяльності її працівників, а також відповідність медичного закладу встановленим критеріям [8, с. 124]. Акредитації підлягають усі заклади охорони здоров'я незалежно від форми власності. Перша акредитація закладу провадиться через два роки від початку діяльності. Наступні акредитації провадяться кожні три роки.

Акредитацію закладів охорони здоров'я здійснюють акредитаційні комісії. Головна акредитаційна комісія при МОЗ проводить акредитацію закладів державної форми власності, комунальної форми власності, що надають третинну медичну допомогу, та приватної форми власності, що надають вторинну та третинну медичну допомогу. Акредитаційні комісії, що утворюються при Міністерстві охорони здоров'я Автономної Республіки Крим, структурних підрозділах охорони здоров'я обласних, Київській і Севастопольській міських державних адміністраціях, провадять акредитацію закладів охорони здоров'я (крім фармацевтичних) комунальної форми власності, що надають первинну та вторинну медичну допомогу, та приватної форми власності, що надають первинну медичну допомогу. Головна комісія з акредитації фармацевтичних (аптечних) закладів при МОЗ провадить акредитацію фармацевтичних (аптечних) закладів усіх форм власності.

З метою об'єктивізації процедури акредитації закладів охорони здоров'я В. Стецен-

ко пропонує до складу акредитаційних комісій включити представників установ, які не мають прямого підпорядкування органам управління охороною здоров'я, зокрема: представників громадських організацій, які захищають інтереси лікарів, медичних закладів, споживачів медичних послуг; представників вищих медичних навчальних закладів і наукових установ; представників органів місцевого самоврядування [8, с. 127]. На нашу думку, така об'єктивізація може суттєво обмежити суб'єктивний фактор під час здійснення акредитаційної оцінки медичного закладу, зменшити упередженість членів акредитаційної комісії. Але, з іншого боку, залучення до складу акредитаційної комісії осіб, які не є фахівцями у сфері здійснення медичної діяльності, може мати окремі негативні наслідки, наприклад, призвести до розголошення медичної таємниці, затягування акредитаційної процедури у зв'язку з недостатністю медичних знань, необхідністю вивчення тих чи інших медичних питань, які для фахівців-експертів є зрозумілими й очевидними. З метою забезпечення відкритості та прозорості процедури акредитації, посилення громадського контролю за діяльністю акредитаційної комісії та зменшення проявів корупції ми пропонуємо залучати представників громадськості не як членів акредитаційної комісії, а як спостерігачів за їх діяльністю. Необхідно створити реєстр громадських спостерігачів за процедурою акредитації закладів охорони здоров'я та наділити їх правом оскарження тих чи інших дій членів акредитаційної комісії до структурних підрозділів охорони здоров'я державних адміністрацій або Міністерства охорони здоров'я України.

Відповідно до стандартів акредитації закладів охорони здоров'я *стандарти акредитації закладів охорони здоров'я* – це вимоги до процесу, умов і результатів медико-санітарної допомоги у закладі охорони здоров'я. На основі цих Стандартів провадиться експертиза відповідності медичних закладів будь-якої форми власності встановленим критеріям шляхом оцінювання досягнення стандартів по кожному пункту/підпункту, що здійснюється за бальним принципом. Оцінці підлягають стандарти, які відповідають профілю закладу та виду лікувально-профілактичної допомоги, що надається закладом.

Акредитація закладів охорони здоров'я здійснюється за такими напрямками: управління закладом; забезпечення кадрами; управління структурним підрозділом закладу; функціонування медико-інформаційної служби; метрологічне забезпечення; санітарно-епідемічне благополуччя; охорона праці; вимоги й експлуатація будівель і споруд закладу охорони здоров'я; якість лікувально-профілактичної допомоги тощо.

Одним із критеріїв, за яким здійснюється акредитація медичного закладу, є права, обов'язки та безпека пацієнтів. У межах цього критерію відповідно до Стандартів акредитації закладів охорони здоров'я здійснюється перевірка за такими напрямками: проведення заходів щодо попередження зловживань працівниками закладу; здійснення контролю за дотриманням медичним персоналом принципів етики та деонтології; проведення занять з медичним персоналом щодо дотримання конфіденційності інформації про пацієнта; дотримання медичним персоналом принципу конфіденційності інформації; дотримання порядку надання інформації щодо пацієнта; дотримання умов зберігання інформації про пацієнта; дотримання процедури одержання інформованої згоди пацієнта; наявність затверджених правил перебування пацієнтів у закладі; забезпечення ознайомлення пацієнтів із правилами перебування у закладі; здійснення заходів щодо розгляду скарг пацієнтів; наявність у закладі комісії з вивчення летальних випадків; інформування медичного персоналу щодо результатів роботи комісії з вивчення летальних випадків; забезпечення обліку побічної дії лікарських засобів; здійснення реєстрації та розгляду лікарських помилок; забезпечення клінічних розглядів лікарських помилок тощо.

Процедура акредитації носить стадійний характер. На підставі аналізу Порядку акредитації закладів охорони здоров'я ми виокремили такі стадії проведення процедури акредитації закладів охорони здоров'я: подання заявки закладом охорони здоров'я на проведення акредитації; розгляд поданих закладом документів на предмет їх відповідності вимогам законодавства; формування акредитаційною комісією експертної групи; робота членів експертної групи у закладі охорони здоров'я – проведення оцінки відповідності закладу стандартам акредитації; винесення експертних висновків; прийняття рішення акредитаційною комісією про акредитацію закладу та присвоєння закладу певної акредитаційної категорії (друга, перша, вища) або про відмову в акредитації, або про необхідність проведення у місячний строк повторної експертної оцінки; видання акредитаційною комісією сертифіката закладу охорони здоров'я у разі прийняття рішення про присвоєння йому певної акредитаційної категорії.

Строк дії акредитаційного сертифіката не повинен перевищувати трьох років і визначається відповідною акредитаційною комісією з урахуванням рекомендацій, зазначених в експертному висновку. Акредитовані заклади вносяться до реєстру акредитованих закладів, що ведеться МОЗ України.

Відповідно до Критеріїв акредитації закладів охорони здоров'я підставою для відмови в акредитації закладу охорони здоров'я є недосягнення ним мінімального рівня відповідності критеріям акредитації, який визначає можливість подальшого провадження діяльності цим закладом. У разі прийняття рішення про відмову в акредитації акредитаційна комісія повинна повідомити про це відповідний орган ліцензування протягом 10 робочих днів після затвердження зазначеного рішення. Заклад, якому відмовлено в акредитації, може подати заяву про проведення акредитації не раніше ніж через один рік після прийняття рішення про відмову в акредитації.

Порядок акредитації закладу охорони здоров'я регламентує процедуру проведення позачергової акредитації: за ініціативою закладу з метою підвищення категорії, проте не раніше ніж через один рік після затвердження МОЗ України рішення про попередню акредитацію; за рішенням головної акредитаційної комісії – у випадках несвоєчасного та неякісного забезпечення надання медичної допомоги, недостовірного інформування закладу про свою діяльність, що виявлено, у тому числі під час проведення планової (позапланової) перевірки дотримання ліцензійних умов провадження господарської діяльності у сфері охорони здоров'я. За результатами проведеної позачергової акредитації головна акредитаційна комісія може приймати рішення про присвоєння закладу певної акредитаційної категорії, зниження категорії закладу або анулювання акредитаційного сертифіката.

Висновки

Державна акредитація закладів охорони здоров'я – це адміністративно-правова процедура офіційного підтвердження відповідності закладу охорони здоров'я встановленим критеріям і стандартам якості та безпеки надання медичної допомоги, у ході якої державна акредитаційна комісія документально засвідчує компетентність закладу охорони здоров'я здійснювати конкретний вид медичної діяльності.

Процедурі державної акредитації закладів охорони здоров'я притаманні такі ознаки:

метою акредитації є визначення наявності у закладі охорони здоров'я умов для якісного, своєчасного, певного рівня медичного обслуговування населення, дотримання ним стандартів у сфері охорони здоров'я, відповідності медичних працівників єдиним кваліфікаційним вимогам;

об'єктами акредитації є стандарти, тобто вимоги до процесу, умов і результатів меди-

ко-санітарної допомоги у закладі охорони здоров'я;

суб'єктами акредитації є всі заклади охорони здоров'я будь-яких форм власності;

органом акредитаційної процедури є акредитаційна комісія;

проходження акредитаційної процедури закладами охорони здоров'я носить обов'язковий характер;

періодичність здійснення процедури акредитації – перша акредитація проводиться не пізніше, ніж через два роки від початку здійснення діяльності, а потім – кожні три роки. Однак, існує можливість проведення достроково позачергової акредитації;

акредитаційна процедура закладів охорони здоров'я має стадійний характер.

Слід розрізняти акредитацію закладів охорони здоров'я й такий адміністративно-правовий засіб, як ліцензування господарської діяльності з медичної практики. *По-перше*, у цих адміністративних процедур різні нормативна база. *По-друге*, поняття «ліцензування» й «акредитація» різняться за метою їх застосування. Так, ліцензування дозволяє визначати можливості медичної установи у наданні лікувально-профілактичної допомоги та послуг з наділенням права займатися медичною практикою в обсязі і функціях, адекватних рівню підготовки медичного персоналу, за станом матеріально-технічної бази закладу та його оснащення. А в процесі акредитації визначається відповідність діяльності установ і лікарського персоналу встановленим стандартам за надання медичної допомоги та послуг. *По-третє*, об'єктами ліцензування є суб'єкти господарювання, які мають намір провадити господарську діяльність з медичної практики, тобто юридичні особи та фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності. А акредитації підлягають виключно заклади охорони здоров'я. *По-четверте*, процедура ліцензування є первинною відносно акредитації. Перша акредитація закладу охорони здоров'я провадиться через два роки від початку провадження діяльності. *По-п'яте*, різняться критерії, за якими підлягає оцінці заклад охорони здоров'я під час ліцензування та під час акредитації. *По-шосте*, з метою проведення акредитації експерти

працюють певний час безпосередньо з медичними установами за спеціально розробленими програмами, а питання про видачу ліцензії вирішується на підставі поданих документів до органу ліцензування, безпосередньої роботи з закладом охорони здоров'я не проводиться.

Ключовим моментом розуміння адміністративно-правових засобів у медицині, у тому числі акредитації закладів охорони здоров'я, є забезпечення прав пацієнтів. Адже шляхом створення стандартів, надання ліцензії закладу охорони здоров'я, прийняття рішення про акредитацію та присвоєння медичному закладу певної акредитаційної категорії, присвоєння чи підтвердження кваліфікаційної категорії медичному працівнику в результаті атестації держава забезпечує населення гарантіями отримання якісної медичної допомоги та захисту від дій чи бездіяльності некваліфікованих медичних працівників або, принаймні, мінімізує можливість вчинення дій чи бездіяльності, які потенційно здатні завдати шкоди здоров'ю та життю пацієнтів.

Список використаних джерел

1. Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 2006. – 16 с.
2. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права. – М., 2004. – 152 с.
3. Якимець Ю. В. Публічне адміністрування сферою культури: дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2012. – 228 с.
4. Белкін М. Л. Адміністративно-правові засади забезпечення діяльності інститутів спільного інвестування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2012. – 20 с.
5. Куций О. А. Адміністративно-правові засоби забезпечення прав фізичних осіб у податкових правовідносинах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – О., 2004. – 14 с.
6. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2007. – 992 с.
7. Семенюк В. І. Акредитація як механізм державного регулювання якості медичної допомоги в галузі охорони здоров'я: міжнародний досвід // Статистика України. – 2007. – № 1. – С. 94–100.
8. Стеценко В. Ю. Обов'язкове медичне страхування в Україні (адміністративно-правові засади запровадження). – К., 2010. – 320 с.

Стаття надійшла до редакції 26.06.2014 р.

The article considers the accreditation of health facilities as one of the administrative-legal means of ensuring rights of patients. The analysis of theoretical positions and legal basis of the procedure of accreditation of health care institutions is made; also it was determined its essence and concept, established particular qualities and value.

В статье рассматривается одно из административно-правовых средств обеспечения прав пациентов – аккредитация учреждений здравоохранения, анализируются теоретические положения и нормативные основы процедуры аккредитации учреждений здравоохранения.

УДК 342.9 : 355.457 (477)

Валентин Зьолка,

канд. юрид. наук, доцент,
Національна академія Державної прикордонної
служби України ім. Б. Хмельницького, м. Хмельницький

УДОСКОНАЛЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНО-ЮРИДИЧНОГО ТЛУМАЧЕННЯ КЛЮЧОВИХ ПОНЯТЬ У СФЕРІ РОБОТИ З ПЕРСОНАЛОМ У ДЕРЖАВНІЙ ПРИКОРДОННІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ

У статті аналізуються адміністративне законодавство та наукова література з метою уточнення змісту ключових понять у сфері роботи з персоналом Державної прикордонної служби України, визначаються поняття «персонал Держприкордонслужби» та «робота з персоналом у Держприкордонслужбі України».

Ключові слова: особовий склад, персонал, робота з персоналом, Державна прикордонна служба України.

Для успішного виконання Державною прикордонною службою (далі – Держприкордонслужба) України завдань щодо забезпечення недоторканності державного кордону й охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні прикордонне відомство повинно мати в своєму розпорядженні високопрофесійний персонал.

Одним із напрямів впровадження Концепції адміністративної реформи України, схваленої Указом Президента України від 22.07.1998 р. № 810/98, є кадрове забезпечення нової системи державного управління. Зміцнення кадрового резерву прикордонного відомства – один із очікуваних результатів реалізації заходів у цій сфері, передбачених Концепцією розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 р., затвердженою Указом Президента України від 19.06.2006 р. № 546/2006. Однак науковці та практичні працівники приділяють недостатньо уваги питанню роботи з персоналом прикордонного відомства як однієї з форм функціонування органів державного управління.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибокого аналізу основних положень чинного законодавства щодо роботи з персоналом Держприкордонслужби України, виявлення проблемних і недостатньо врегульованих питань правового й організаційного забезпечення такої діяльності.

Розкриттю сутності та прикладних аспектів діяльності посадових осіб та органів ви-

конавчої влади у сфері управління персоналом присвячені наукові дослідження таких учених, як О. Бандурка, М. Бурбика, Т. Голоядова, А. Галай, М. Клімов, П. Коптев, Н. Матюхіна, Н. Павленко, В. Соколов та ін. Разом із тим ученими-правознавцями приділяється недостатня увага аналізу системи управління персоналом Держприкордонслужби.

Метою цієї статті є аналіз правових, теоретичних засад діяльності посадових осіб та органів Держприкордонслужби у сфері управління персоналом прикордонного відомства, а також розроблення пропозицій щодо вдосконалення ключових понять у цій сфері.

Аналіз чинного законодавства свідчить про певну термінологічну неузгодженість змісту відповідних норм, про відсутність нормативного визначення ключового поняття «робота з персоналом Держприкордонслужби України» та його змісту.

Спостерігаємо ситуацію, коли в актах вищих органів державної влади використовується словосполучення «особовий склад (розділ 3 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» від 03.04.2003 р. № 661-IV), а у відомчих актах – «персонал Держприкордонслужби» (наказ Адміністрації Держприкордонслужби України «Про роботу з персоналом Державної прикордонної служби України» від 16.12.2008 р. № 1055 (із змінами відповідно до наказу від 21.06.2010 р. № 491). При цьому органи, ос-

новним завданням яких є організація та здійснення роботи з особовим складом, мають у своїй назві термін «персонал».

На нашу думку, якщо трактувати словосполучення «особовий склад» із гуманістичних позицій, тобто вважати ключовим слово «особовий» (від слова «особистість»), то його можна поставити в один ряд із словом «персонал» як тотожним поняттям. Однак постає питання щодо коректності застосування при цьому терміна «склад». Якщо розуміти під терміном «склад» сукупність людей, предметів, що становлять єдине ціле [1, с. 690], то на питання доцільності вживання і цього терміна можна дати схвальну відповідь. Однак, тоді в сукупності зазначені терміни слід вживати як «склад особистостей».

У багатьох джерелах права словосполучення «особовий склад» вживається як узагальнююче (Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 09.04.1992 р. № 2262-ХІІ). На сучасному етапі послідовно утверджується новий погляд на кадри або персонал організації як на один із її ключових ресурсів [2, с. 7].

Слід зазначити, що в Концепції адміністративної реформи в Україні термін «персонал» використовується в контексті узагальнення постійних працівників органів виконавчої влади (державні службовці, технічні й обслуговуючі працівники). Термін «персонал» (лат. *personalis* – особистий) тлумачиться як особовий склад установи, підприємства чи частина цього складу, що представляє собою групу за професійними або іншими ознаками [3, с. 374]. Він фактично означає сукупну єдність («склад») особистостей («*personaliën*»), які співпрацюють з метою реалізації основної загальної для всіх цілі, виконуючи кожний свої особливі функції [4, с. 30].

Слово «персонал», як зазначає М. Клімов, завжди означає певну сукупність особового складу. Така сукупність може бути однотипною або різноманітною. Впровадження та застосування поняття персоналу як альтернативи іншим термінам (працівники, співробітники тощо) суттєво впорядковує і систематизує термінологію стосовно суб'єкта виконання покарання. Воно дає змогу зберегти системну цілісність при визначенні широкої сукупності персоналу, а також кожного окремого його виду, підвиду та категорій [5, с. 344].

Ми приєднуємося до наведених позицій і рекомендуємо як на законодавчому рівні, так і в повсякденній діяльності вживати словосполучення «персонал Держприкордонслужби».

Оскільки у нормативній і науковій літературі немає чіткого визначення поняття «пер-

сонал організації», науковці формують авторські визначення, враховуючи при цьому особливості правового статусу особового складу конкретної організації.

Н. Матюхіна вважає, що персонал організації – це працівники організації (підприємства, установи), які працюють за наймом і мають певні якісні характеристики [6, с. 116–117].

Лаконічно визначають термін «персонал» російські науковці – це сукупність усіх людських ресурсів, якими володіє організація [7, с. 414].

Т. Голоядова під персоналом акціонерного товариства пропонує розуміти всіх працівників колективу цього товариства, які виконують у ньому виробничі чи управлінські функції [2, с. 7].

П. Коптев персонал органів внутрішніх справ визначає як сукупність працівників (атестованих і не атестованих), які виконують службово-оперативні, організаційно-технологічні чи виробничо-господарські функції та зараховані до штатів системи МВС України [8, с. 6].

Дещо інше визначення персоналу органів внутрішніх справ пропонує Н. Павленко – це сукупність працівників, які займають відповідні посади у структурі МВС України, згідно із штатним розкладом, мають спеціальні звання (або працюють за трудовим договором), володіють моральними та діловими якостями, що дозволяють їм здійснювати правоохоронну діяльність, користуються певними соціальними пільгами, мають певні трудові та політичні обмеження [9, с. 30].

А. Галай під персоналом установ виконання покарання пропонує розуміти постійний кадровий склад працівників установ виконання покарання, що охоплює різні категорії, які виконують конкретно поставлені функції (завдання), спрямовані на реалізацію цілей виконання покарання та користується у зв'язку з цим державними гарантіями забезпечення ефективної діяльності [4, с. 35].

Проведений аналіз дозволяє визначити термін «персонал Держприкордонслужби» як сукупність військовослужбовців і працівників прикордонного відомства, наділених державою спеціальним правовим статусом із метою виконання передбачених законодавством функцій (завдань) у прикордонному просторі із забезпечення територіальної цілісності та недоторканності державного кордону, реалізації законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, які користуються у зв'язку з цим соціально-правовими гарантіями.

Поняття «робота з персоналом» сформульоване О. Бандуркою та В. Соболевим. Робота з персоналом розглядається як ці-

леспрямована професійна діяльність лінійних керівників, відділів кадрів та апаратів по роботі з особовим складом, спрямована на ефективне досягнення цілей організації [10, с. 8].

Подібне за змістом і тлумачення поняття «управління персоналом» – це цілеспрямована діяльність керівного складу організації, керівників і спеціалістів підрозділів системи управління персоналом, яка передбачає розроблення концепції та стратегії кадрової політики, принципів і методів управління персоналом [11, с. 398].

Ми підтримуємо позицію Н. Матюхіної, яка вважає, що термін «робота з персоналом» є синонімом поняття «управління персоналом», але несе на собі відбиток старих уявлень про зміст і форми цієї діяльності. Сучасний зміст цього поняття більш точно визначається терміном «управління персоналом». Таким чином, вважаємо за доцільне використання терміна «управління персоналом», що відображає зміст цієї роботи та сучасний рівень розвитку науки управління. Основна його особливість полягає у тому, що воно, *по-перше*, передбачає глибоку професіоналізацію цієї діяльності, насамперед, із точки зору вирішення тих управлінських завдань, заради яких вона створена та для вирішення яких вона має залучати високопрофесійних фахівців (психологів, соціологів, економістів, фахівців із трудових відносин, методів ділової оцінки, консультантів із планування кар'єри та інших). У цьому яскраво виявляються ознаки сучасних уявлень про науку управління як комплексний міждисциплінарний науковий напрям, що інтегрує в собі досягнення та методи дослідження широкого кола наукових дисциплін [6, с. 22].

Робота з персоналом будь-якої організації, у тому числі Держприкордонслужби, є складним, системним явищем. Більшість науковців, які предметно досліджують проблеми роботи з персоналом у правоохоронних органах, звертають увагу лише на окремі (основні) напрями цієї діяльності.

М. Бурбика, розглядаючи сутність роботи з персоналом в органах прокуратури України, логічно у визначенні цього поняття перелічує основні напрями діяльності. Робота з персоналом в органах прокуратури України, на його думку, – це нормативно закріплена діяльність спеціально вповноважених підрозділів (служб), їх працівників і керівників (начальників) усіх рівнів щодо процесів професійної орієнтації, прогнозування та планування кадрових потреб, відбору, підготовки, розстановки, соціально-правового забезпечення працівників прокуратури, їх вивільнення та подальшого пенсійного забезпечення [7, с. 30].

Робота з персоналом у Держприкордонслужбі має свої особливості як за змістом, так і за напрямами. Це зумовлено специфікою завдань, які виконує персонал прикордонного відомства, інтенсивністю та напруженістю їх оперативно-службової діяльності.

Згідно з нормативним визначенням, що міститься у преамбулі наказу Адміністрації Держприкордонслужби України від 16.12.2008 р. № 1055 «робота з персоналом прикордонного відомства – це система правових, організаційних, педагогічних, психологічних, інформаційних, культурно-просвітницьких та соціальних заходів, спрямованих на забезпечення морально-психологічної готовності персоналу Держприкордонслужби України до виконання оперативно-службових завдань за будь-яких умов обстановки». На нашу думку, наведене визначення потребує вдосконалення, оскільки воно обмежується закріпленням лише одного із завдань, що стоять перед даним видом діяльності та не враховує всі основні напрями роботи з персоналом.

Відсутні у визначенні основні напрями роботи з персоналом можна виокремити на основі аналізу норм чинного законодавства. Так, згідно з п. 2 згаданого наказу завданнями роботи з персоналом визначаються: морально-психологічне забезпечення приведення в готовність до виконання завдань за призначенням та у бойову готовність; психологічне забезпечення оперативно-службової та повсякденної діяльності персоналу Державної прикордонної служби України; забезпечення правопорядку та дисципліни, профілактика корупційних проявів із боку персоналу Держприкордонслужби України; формування та підтримання професійно спрямованої мотивації персоналу Держприкордонслужби України до виконання завдань охорони державного кордону; організація роботи всіх органів управління та посадових осіб щодо забезпечення високого престижу служби на державному кордоні, високого авторитету Держприкордонслужби України; постійний моніторинг соціально-побутових умов служби, потреб і запитів особового складу, підготовка пропозицій, координація роботи та контроль за розв'язанням соціальних проблем персоналу Держприкордонслужби України; організація взаємодії з органами влади, громадськими організаціями та місцевим населенням прикордоння, засобами масової інформації з питань роботи з персоналом Держприкордонслужби України.

Згідно з Концепцією розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 р. передбачається вдосконалення роботи з персоналом за такими важливими напрямами, як комплектування особового складу та кадрове забезпечення, професійна підго-

товка. Про самостійність такого напрямку роботи з персоналом, як «забезпечення правопорядку та дисципліни, профілактика корупційних проявів з боку персоналу Держприкордонслужби України» свідчить той факт, що права регламентація відповідних організаційних і процедурних питань здійснюється спеціальним відомчим актом – наказом Адміністрації Держприкордонслужби України «Про удосконалення роботи щодо забезпечення правопорядку та дисципліни в Держприкордонслужбі України» від 30.12.2005 р. № 1030.

В окремий напрям роботи з персоналом слід виділити забезпечення проходження служби (роботи) військовослужбовців і працівників у прикордонному відомстві, яке має самостійну систему джерел права.

На нашу думку, виділення окремих напрямів у роботі з персоналом зумовлено передусім теоретичними, а не практичними потребами, оскільки цей вид діяльності представляє собою цілісну систему заходів, які взаємозалежні та взаємообумовлені.

Висновки

Проведений аналіз дозволяє визначити поняття «робота з персоналом у Держприкордонслужбі України» як цілеспрямовану, законодавчо закріплену діяльність керівників (начальників) усіх рівнів та уповноважених посадових осіб, які входять до складу спеціальних підрозділів і служб щодо процесів відбору, підготовки, кадрового забезпечення проходження служби (роботи) в прикордонному відомстві, морально-психологічного забезпечення, соціально-правового захисту військовослужбовців і працівників прикордон-

ного відомства з метою успішного виконання ними повноважень у прикордонному просторі із забезпечення територіальної цілісності та недоторканності державного кордону, реалізації законних прав і інтересів фізичних та юридичних осіб.

Список використаних джерел

1. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М., 1975. – 848 с.
2. Голоядова Т. О. Організаційно-правові аспекти управління персоналом в акціонерних товариствах: автореф. ... канд. юрид. наук. – Х., 2002. – 19 с.
3. Словарь иностранных слов / Под ред. А. Г. Спиркина, И. А. Акчурина, Р. С. Карпинской. – М., 1982. – 608 с.
4. Галай А. О. Організаційно-правові засади формування та функціонування персоналу установ виконання покарання: дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – 229 с.
5. Проблеми пенітенціарної теорії та практики // Бюлетень КІВС. – 2001. – № 6. – С. 340–347.
6. Матюхіна Н. П. Сучасні проблеми управління персоналом органів внутрішніх справ України / За ред. О. М. Бандурки. – Х., 2002. – 126 с.
7. Аксенов В. А., Базаров Т. Ю., Еремін Б. Л., Малиновский П. В., Малиновская Н. М. Управление персоналом. – М., 1998. – 423 с.
8. Коттев П. Б. Організаційно-правові засади діяльності підрозділів по роботі з персоналом ОВС: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2006. – 20 с.
9. Павленко Н. Г. Адміністративно-правові засади діяльності персоналу міліції громадської безпеки: дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2006. – 195 с.
10. Бандурка О. М., Соболев В. О. Теорія та методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ. – Х., 2000. – 480 с.
11. Управление персоналом / Под ред. А. Я. Кибанова. – М., 1998. – 453 с.

Стаття надійшла до редакції 24.06.2014 р.

In this article the complex analysis of administrative legislation and scientific literature is given in order to clarify the content of key concepts in the sphere of personnel inspection of the State Border Guard Service of Ukraine. As the outcome the authoring definitions of concepts are given: «the personnel of Border Service» and «the work with the personnel of the State Border Service».

В статті аналізуються адміністративне законодавство і наука література з метою уточнення содержания ключевых понятий в сфере работы с персоналом Государственной пограничной службы Украины, определяются понятия «персонал Госпогранслужбы» и «работа с персоналом в Госпогранслужбе Украины».

УДК 34.096 + 342.951

Юлія Максименко,*канд. юрид. наук,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ*

ПРАВО В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню основних наслідків впливу процесу інформатизації на право як регулятор суспільних відносин в Україні, визначено, що цей процес сприяв виокремленню в системі прав і свобод людини та громадянина інформаційних прав і свобод, формуванню та розвитку нової галузі права – інформаційного, появі інформаційних правопорушень.

Ключові слова: право, інформатизація, інформаційні правопорушення, інформаційна деліктологія, інформаційні права і свободи, інформаційне право.

Одним із наслідків еволюції людства є впорядкування суспільних відносин за допомогою такого регулятора як право. На кожному історичному етапі воно мало різний зміст, сутність і значення.

Право не є сталою системою. Взаємодіючи з іншими соціальними системами, воно впливає на них. Водночас й інші соціальні системи та процеси безпосередньо мають зворотний вплив на право, змінюючи чи надаючи йому нових барв.

Нині серед найбільш вагомих процесів, що детермінують трансформацію змісту права, є глобалізація, інтернаціоналізація, гуманізація, інформатизація тощо.

У даній статті здійснена спроба дослідити основні наслідки інформатизації суспільства у контексті впливу цього процесу на право як регулятор суспільних відносин, адже проникнення інформаційних технологій і засобів зв'язку в найважливіші сфери життєдіяльності суспільства та функціонування органів державної влади відіграло важливу роль у становленні права.

Це і зумовило актуальність порушеної проблематики.

Метою цієї статті є окреслення концептуальних теоретичних засад впливу інформатизації на право.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити такі завдання:

- охарактеризувати загальні засади процесу інформатизації;
- визначити основні наслідки впливу інформатизації на право;
- розкрити зміст наслідків впливу інформатизації на право тощо.

Наукова стаття ґрунтується на фундаментальних працях таких відомих вітчизняних фахівців інформаційної проблематики, як: В. Баскаков, В. Гавловський, М. Гуцалюк, М. Дімчоголо, В. Залізник, В. Коваль, Б. Кормич, В. Ліпкан, О. Логінов, А. Марущак, П. Матвієнко, В. Теремецький, А. Тунік, О. Стоєцький, В. Цимбалюк, Л. Харченко, К. Череповський, М. Швец, Т. Шевцова, О. Шепета, О. Чуприна та ін.

Нормативно-правовий фундамент інформатизації в Україні склали ряд нормативно-

правових актів різної юридичної сили. Серед основних слід відмітити такі: закони України «Про Національну програму інформатизації», «Про Концепцію Національної програми інформатизації» та «Про затвердження Завдань Національної програми інформатизації на 1998–2000 роки». Крім цього, було ухвалено низку інших нормативних актів Кабінету Міністрів України та Указів Президента України.

Дефініція поняття «інформатизація» міститься у ст. 1 Закону України «Про національну програму інформатизації», відповідно до якої «інформатизація — це сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, спрямованих на створення умов для задоволення інформаційних потреб, реалізації прав громадян і суспільства на основі створення, розвитку, використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, що ґрунтуються на застосуванні сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки».

Даний нормативно-правовий акт також закріплює основні напрями інформатизації в Україні:

- розроблення політики та організаційно-правове забезпечення інформатизації;
- формування національної інфраструктури інформатизації;
- інформатизація стратегічних напрямів розвитку державності, безпеки та оборони;
- інформатизація процесів соціально-економічного розвитку;
- інформатизація пріоритетних галузей економіки;
- інформатизація фінансової та грошової системи, державного фінансово-економічного контролю;
- інформатизація соціальної сфери;
- інформатизація в галузі екології та використання природних ресурсів;
- інформатизація науки, освіти і культури;
- міжнародне співробітництво.

Інформатизація — це процес широкомасштабного використання інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сферах соціально-економічного, політичного і культурного життя суспільства з метою підвищення ефективності

використання інформації і знань для управління, задоволення інформаційних потреб громадян, суспільства і держави, що створює відповідні передумови для формування інформаційного суспільства.

Національна програма інформатизації передбачає виконання низки галузевих і регіональних програм та проектів. Зокрема, планується створювати та розвивати інформаційно-аналітичні, обчислювальні й автоматизовані системи, центри і мережі у правовій сфері.

Отже, інформатизація пронизуючи усі сфери життєдіяльності суспільства, безпосередньо надала нових обрисів праву як регулятору суспільних відносин.

Серед основних наслідків впливу інформатизації на право є:

- виокремлення в системі прав і свобод людини та громадянина інформаційних прав і свобод;

- формування та розвиток нової галузі права – інформаційного права;

- поява інформаційних правопорушень чи отримання «звичайними» правопорушеннями інформаційного забарвлення;

становлення нових самостійних наукових напрямів дослідження інформаційної проблематики, зокрема інформаційної деліктології тощо.

Виокремлення в системі прав і свобод людини та громадянина інформаційних прав і свобод.

Становлення та розвиток інформаційного покоління прав людини та їх активний вплив на всю систему прав людини відбувається протягом XX–XXI століть. «Право на виробництво одного типу інформації і заборона іншого, право на інформаційну безпеку, право на пошук, доступ отримання, передавання, обмін, збір, зберігання, накопичення, розповсюдження і копіювання інформації, право на формування, розвиток та використання інформаційних ресурсів, комунікаційних технологій і мереж, право на експлуатацію інформації і використання глобальних інформаційно-комунікаційних систем в інфраструктурі економіки, політики, освіти, охорони здоров'я, культури, підприємництва, фінансів, екології і в інших сферах потребують не лише широкого і пріоритетного розвитку в інформаційному суспільстві, вони змінюють і надають специфічний, інформаційний відтінок усім іншим правам, навіть природному праву на життя, особисту свободу, честь і гідність» [1, с. 166].

Нині інформаційні права і свободи людини та громадянина одноманітно визначаються як одні з найвагоміших природних і невідчужуваних прав людини в юридичних наукових розвідках та нормативно-правових актах. Так, у Резолюції 59 Генеральної Асамблеї ООН закріплено, що свобода інформації є основним правом людини і критерієм усіх інших свобод [2].

Слід зауважити, що більшість конституцій розвинених країн обов'язково містять норму, де закріплені в різних інтерпретаціях основні інформаційні права і свободи людини та громадянина.

Наприклад, у ч. 2 ст. 34 Конституції України визначено право на інформацію: «Кожен має право вільно збирати, зберігати, використо-

увати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [3].

Крім того, інші інформаційні права і свободи також знайшли відповідне визначення в статтях Основного закону України, зокрема в статтях 31, 32, 35, 41 та ін.

Актуальність цих прав підтверджується ухваленням міжнародним співтовариством численних міжнародно-правових актів, де визначено основні інформаційні права і свободи людини та громадянина, механізм їх реалізації та захисту, випадки обмеження, а також появою нових наднаціональних організацій, покликаних забезпечувати їх втілення тощо.

Ретроспективний аналіз становлення та розвитку інформаційних прав і свобод людини та громадянина дозволяє констатувати, що тривалий час вони розглядалися крізь призму інших прав і свобод. Нині ж спостерігається їх виокремлення з-поміж інших прав і свобод, а також чітке визначення конкретного права з-поміж різних інформаційних прав і свобод, зокрема розрізнення права на інформацію та права на доступ до інформації. Слід також зауважити, що саме інформаційні права і свободи динамічно розвиваються, надаючи «звичайним» правам і свободам інформаційного забарвлення.

Формування та розвиток нової галузі права – інформаційного права. У червні 2003 р. Вищою атестаційною комісією України було розширено зміст спеціальності 12.00.07 (теорія управління; адміністративне право; фінансове право), за якою проходить присвоєння вчених звань, захист дисертацій та присудження наукових ступенів кандидата і доктора юридичних наук. З того часу ця спеціальність охоплює й інформаційне право.

Незважаючи на те, що інформаційне право – це нова «молода» галузь права в правовій системі України, для якої характерний динамічний розвиток, її становлення супроводжується дискусіями дослідників щодо необхідності її виокремлення у зв'язку зі складністю визначення об'єкта і предмета цієї галузі права [4, с. 125].

Дійсно кожен з науковців має власне бачення щодо змісту предмета та об'єкта інформаційного права. Не менш дискусійними серед дослідників залишаються питання понятійно-категоріального апарату, методології, структури цієї галузі права.

Водночас слід констатувати про інтенсивний розвиток наукових робіт саме цього спрямування, а отже про важливість і своєчасність формування інформаційного права як галузі права. Ряд дослідників стверджують про необхідність відкриття у подальшому окремої наукової спеціальності – «Інформаційне право».

Поява інформаційних правопорушень чи отримання «звичайними» правопорушеннями інформаційного забарвлення. Поряд з позитивними наслідками, становлення інформаційного суспільства має і ряд негативних аспектів: протизаконний збір і використання інформації, несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів, незаконне копіювання інформації в електронних системах, викрадення інформації з бібліотек, архівів, банків і баз даних, порушен-

ня технологій обробки інформації, запуск програм-вірусів, знищення та модифікація даних у інформаційних системах, перехоплення інформації в технічних каналах її витоку, маніпулювання суспільною та індивідуальною свідомістю тощо. Це лише деякі з інформаційних правопорушень, перелік яких доволі активно змінюється та розширюється.

Наприклад, О. Стоєцький зазначає, що «... одним із найбільш розповсюджених правопорушень інформаційного характеру в країнах-членах ЄС є кіберхуліганство («кібер-буллінг» (cyber-bullying)), що характеризується використанням інформаційно-комунікаційних технологій окремими особами чи групами осіб, направлене на нанесення шкоди честі і гідності людини в соціальних мережах шляхом направлення певних зневажливих смс, образливих дзвінків на мобільні телефони, поширення образ в соціальних мережах тощо».

Поряд з кіберхуліганством доволі активно скоюються і інші інформаційні правопорушення: фітінг — використанням інтернет-технологій з метою отримання доступу до конфіденційної інформації про користувачів (паролів, логінів, фінансової інформації тощо); грумінг — використанням інтернет-технологій з метою входження в довіру до дитини з метою схилити її до якоїсь неналежної поведінки, у тому числі й у сексуальному плані тощо» [5, с. 172].

Поява та динаміка скоєння інформаційних правопорушень сприяли ухваленню значної кількості міжнародних та національних нормативно-правових актів. Тим більше, що здебільшого вони мають транснаціональний характер, що обумовлює необхідність визначення чіткого механізму взаємодії правоохоронних органів різних країн під час розслідування, притягнення до відповідальності правопорушників, уніфікації термінології та видів інформаційних правопорушень.

Становлення нових самостійних наукових напрямів дослідження інформаційної проблематики, зокрема інформаційної деліктології тощо.

Уперше про необхідність розроблення інформаційної деліктології було зазначено у науковій статті, опублікованій у 2002 р., такими фахівцями інформаційної проблематики як М. Швець, Р. Каложний, В. Гавловський, В. Цимбалюк [6].

Дослідники зауважили: «У проблематиці інформаційного права особлива увага має звертатися на виявлення та дослідження недоліків, як вітчизняних, так і зарубіжних правовідносин, їх регулювання для уникнення помилок у правотворчій та правозастосовній діяльності в Україні. Мета досліджень — запобігання негативним для суспільства наслідкам інформатизації,

попередження поширення правопорушень, що вчиняються з використанням сучасних інформаційних технологій. Особливе місце в інформаційній деліктології має відводитися дослідженню кримінологічних, кримінально-правових та криміналістичних аспектів такого негативного для глобального суспільства явища, як міжнародна комп'ютерна злочинність (кіберзлочинність) та гармонізації правового регулювання щодо організації боротьби з цим соціальним явищем» [6].

Водночас автори не надали більш ґрунтовного та аргументованого бачення структури інформаційної деліктології, місця її в системі інших юридичних наук, мети, завдань, предмета, об'єкта тощо. Більше того, поряд з поняттям «інформаційна деліктологія» дослідники вживають поняття «юридична деліктологія (вчення про правопорушення) у сфері інформаційних відносин». Саме тому, можна з впевненістю стверджувати про початок розроблення теоретичних засад інформаційної деліктології в науковій роботі В. Ліпкана та Ю. Максименко «Засади розвитку інформаційної деліктології», опублікованої в 2013 р. [7]. Конкретизацію цих положень автори виклали і в подальших своїх розвідках [8].

Отже, процес інформатизації має значний вплив на право, що знаходить свій прояв у появі нової галузі права, нових видів інформаційних прав і свобод, правопорушень, виокремленні нових самостійних наукових напрямів дослідження тощо.

Список використаних джерел

1. Глухарева Л. И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). — М., 2003. — 304 с.
2. Резолюція 59 Генеральної Асамблеї ООН // <http://zakon4.rada.gov.ua>.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради. — 1996. — № 30. — Ст. 14.
4. Красиоступ Г. Проблема визначення об'єкта та предмета інформаційного права // Право України. — 2007. — № 5. — С. 125–128.
5. Стоєцький О. В. Адміністративна відповідальність за порушення у сфері інформаційної безпеки України: дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2013. — 191 с.
6. Проблеми державної інформаційної політики: гармонізація міжнародного і національного інформаційного права / М. Швець, Р. Каложний, В. Гавловський, В. Цимбалюк [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://pnzzi.kpi.ua/4/04_p10.pdf.
7. Максименко Ю. Є., Ліпкан В. А. Засади розвитку інформаційної деліктології // Право України. — 2013. — № 10. — С. 249–256.
8. <http://goal-int.org/>.

Стаття надійшла до редакції 17.07.2014 р.

The article investigates the main effects of process information for law as a regulator of social relations in Ukraine, in particular, specifies that this process is facilitated specific method in the system of human rights and civil rights and freedoms of information, formation and development of a new field of law — the right information, appearance information offenses.

Статья посвящена исследованию основных последствий влияния процесса информатизации на право как регулятор общественных отношений в Украине, в частности определено, что этот процесс способствовал выделению в системе прав и свобод человека и гражданина информационных прав и свобод, формированию и развитию новой отрасли права — информационного, появлению информационных правонарушений.

УДК 342.9 : 343.2 : 347

Олена Яра,

канд. юрид. наук, доцент,
декан юридичного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування України,
м. Київ

Андрій Правдюк,

канд. юрид. наук,
доцент кафедри правознавства
Вінницького національного аграрного університету

ПИТАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ТА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА НЕЗАКОННЕ ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

У статті досліджуються теоретико-правові питання встановлення адміністративної та кримінальної відповідальності юридичних осіб за незаконне використання об'єктів права інтелектуальної власності.

Ключові слова: законодавство, юридична відповідальність, юридична особа, незаконне використання, об'єкти інтелектуальної власності.

У будь-якій сфері людської діяльності, у тому числі у боротьбі з незаконним використанням об'єктів інтелектуальної власності, принципове значення надається пізнанню юридичної відповідальності, перш за все питанню відповідальності юридичних осіб. Наукові дискусії щодо встановлення адміністративної або кримінальної відповідальності юридичних осіб не є новими, вони неодноразово порушуються на сторінках спеціальної літератури. Спектр наукових думок різний: від заперечення до визнання такої відповідальності.

Особливо гостро наукові дискусії щодо встановлення адміністративної та кримінальної відповідальності юридичних осіб розгорнулися на шпальтах спеціальної літератури у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23.05.2013 р.

Метою цієї статті є дослідження теоретико-правових питань встановлення відповідальності юридичних осіб нормами адміністративного та кримінального законодавства за незаконне використання об'єктів права інтелектуальної власності.

Питання адміністративної та кримінальної відповідальності юридичних осіб дуже важливе не лише для вітчизняного законодавства, а й для міжнародної спільноти. На проблему, пов'язану з кримінальною відповідальністю юридичних осіб, звертається увага в Конвенції про кібер-

злочинність, у ст. 8 якої зазначається, що кожна із сторін Конвенції вживає такі законодавчі й інші заходи, які можуть бути необхідними для встановлення кримінальної відповідальності відповідно до її внутрішнього законодавства за навмисне вчинення, без права на це, дій, що призводять до втрати майна іншої особи шляхом: будь-якого введення, зміни, знищення чи приховування комп'ютерних даних; будь-якого втручання у функціонування комп'ютерної системи; шахрайського або нечесного набуття, без права на це, економічних переваг для себе чи іншої особи.

Крім того, у Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, ратифікована Україною Законом від 04.02.2004 р., зазначено (ст. 10), що кожна Держава-учасниця вживає такі заходи, які, з урахуванням її правових принципів, можуть застосовуватися для встановлення відповідальності юридичних осіб за участь у серйозних злочинах («серйозний злочин» означає злочин, який карається позбавленням волі на максимальний строк не менше чотирьох років або більш суворо (п. b, ст. 2 Конвенції), до яких причетна організована злочинна група). В цій статті зазначається, що Держави-учасниці мають дотримання правових принципів при встановленні відповідальності юридичних осіб, яка може бути кримінальною, цивільно-правовою або адміністративною. При цьому покладання такої відповідальності не повинно завдавати шкоди кримінальній відповідальності фізичних осіб, які вчинили злочини. Рекомендації щодо встановлення кримінальної або іншої відповідальності юридичних осіб є внутрішнім правом Держави-учасниці.

Відповідно до українського законодавства юридичні особи не можуть нести адміністративну та кримінальну відповідальність. Проте прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб», який набирає чинності з 01.09.2014 р. зумовило нові дискусійні питання стосовно кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) не передбачає відповідальність юридичних осіб, на відміну від Кодексу про адміністративні правопорушення Російської Федерації, яким передбачено, що юридичні особи є суб'єктами адміністративної відповідальності. З цього приводу Л. Іванов зазначає, що інститут публічно-правової відповідальності юридичної особи застосовується у багатьох зарубіжних країнах, які постали перед проблемою росту порушень закону, вчинених корпораціями або іншими колективними суб'єктами; ці країни пішли шляхом введення відповідальності юридичних осіб не тільки за адміністративні (Італія, Португалія, Німеччина), а й кримінальні правопорушення (Франція, США, Японія та інші) [1, с. 21].

Б. Воляженкін, аналізуючи законодавчі акти різних країн, наводить аргументи на користь як прихильників, так і противників такого виду відповідальності. Він вважає, що необхідно виділити умови, за яких юридична особа нестиме відповідальність за злочин, вчинений фізичною особою. У той самий час він зазначає, що у більшості випадків на корпорацію має бути накладена цивільна відповідальність, а на службовця, який прийняв злочинне рішення, – кримінальна [2].

Питання кримінальної відповідальності юридичної особи в нормативно-правових актах зарубіжних країн вирішується по-різному. В британській системі права діє принцип ототожнення керуючого органом із керуючою їм корпорацією, коли під винуватістю юридичної особи розуміють як вину керівника або керуючого органу цієї організації. У США ідея покладання на корпорацію кримінальної відповідальності виникла із розуміння прагматизму та доцільності. Корпорація несе кримінальну відповідальність і у випадках, коли вона ставить свого працівника у таку ситуацію, за якої він отримує можливість займатися «неналежною діяльністю». Ще у 1909 р. Верховний Суд США визнав аналогію між цивільно-правовою та кримінально-правовою відповідальністю корпорацій у частині доказування винуватості [3, с. 106–118].

Підхід американського законодавця узгоджується з теорією соціального розуміння вини як відповідальності юридичної особи перед суспільством і державою за негативні наслідки, вчинені юридичною особою, яка несе відповідальність за неналежну організацію своєї діяльності, спричинивши вчинення злочину. Законом Великої Британії «Про авторські, дизайнерські та патентні права» [4, с. 48] передбачена відповідальність юридичних осіб і їх службовців за незаконне виготовлення й оборот об'єктів автор-

ського права. Згідно із ст. 110 цього Закону, якщо при скоєнні злочину, передбаченого ст. 107 Закону, юридичною особою доведено, що такий злочин скоєний з дозволу або потурання директора, менеджера, секретаря, іншої подібної особи або особи, яка тимчасово займає вказані посади, то вони, як і юридичні особи, винні в скоєнні злочину, підлягають кримінальному переслідуванню та відповідному покаранню. Аналогічна відповідальність передбачена ст. 198 Закону за виготовлення, оборот і використання незаконного звукозапису.

Ті, хто виступає проти інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб, вказують, перш за все, на те, що він не узгоджується з принципом особистої відповідальності особи за вчинені діяння та наявність вини. На відміну від цивільного законодавства, кримінальне законодавство обмежує коло можливих суб'єктів злочину. Це означає, що суб'єктом злочину може бути лише фізична осудна особа; суб'єктами злочину за українським кримінальним законодавством не можуть бути юридичні особи. А тому визнання останніх суб'єктами кримінальної відповідальності не відповідає принципам кримінального права – особистої (індивідуальної) відповідальності особи за вчинений злочин і наявності вини. За злочинні діяння, що мали місце у процесі діяльності юридичної особи, відповідає винувата фізична особа, яка вчинила такі діяння. Відповідальність юридичних осіб визначається засобами адміністративного чи цивільного права (застосування до установ, підприємств, організацій штрафних санкцій, заборона їх діяльності тощо) [5, с. 62].

Поняття «юридична особа» надається у ст. 80 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, згідно з якою юридичною особою є організація, створена та зареєстрована в установленому законом порядку; вона наділяється цивільною правосдатністю та дієздатністю, може бути позивачем і відповідачем у суді.

Аналіз норм цивільного законодавства свідчить про наявність традиційних ознак, які характеризують юридичну особу: організаційна єдність; наявність відокремленого майна; самостійна майнова відповідальність; здатність виступати в цивільному обігу від свого імені.

За загальним правилом ст. 82 ЦК України, на юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах поширюються положення ЦК України. Однак і передбачається можливість врегулювання цивільних правовідносин за участю юридичних осіб публічного права й іншими, ніж ЦК України, актами законодавства. Такими актами можуть бути лише закони, а не акти Президента України чи постанови Кабінету Міністрів України. Це можуть бути закони, що регулюють правове становище органів публічної влади, місцевих адміністрацій тощо, які встановлюють певні особливості участі цих організацій у цивільних правовідносинах. Положення таких законів поширюються лише на юридичних осіб публічного права.

Отже, юридичні особи є повноправними суб'єктами багатьох видів правовідносин, вони можуть вчиняти різні протиправні діяння. Відпо-

відно виникає питання: чи повинні нести кримінальну відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності юридичні особи? Дослідження підстав притягнення юридичних осіб до кримінальної або адміністративної відповідальності, у тому числі за порушення прав інтелектуальної власності, дозволяє визначити певні особливості відповідальності юридичних осіб:

по-перше, юридична особа може бути притягнута до відповідальності у разі набуття нею правосуб'єктності. Правосуб'єктність юридичної особи – це складна система, кожен елемент якої визначає правосуб'єктність юридичної особи у певній сфері суспільних відносин [6, с. 59];

по-друге, визначення вини юридичної особи повинно враховувати зв'язок між діями фізичних осіб, які входять до складу юридичної особи, і протиправними діями юридичної особи;

по-третє, в національному законодавстві існують норми, які передбачають відповідальність юридичної особи.

Слід зазначити, що за Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» юридична особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності через притягнення до кримінальної відповідальності посадової особи юридичної особи; крім того за злочин до юридичної особи можуть бути застосовані такі види відповідальності, як штраф, конфіскація та ліквідація.

Разом із тим на сьогодні є чимало норм вітчизняного законодавства, які можна застосовувати до юридичних осіб у разі незаконного використання ними об'єктів інтелектуальної власності. Це, зокрема, норми спеціального законодавства та господарського законодавства тощо. Наприклад, відповідно до ст. 238 Господарського кодексу (далі – ГК) України за порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності передбачена відповідальність юридичної особи, до якої можуть бути застосовані уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування адміністративно-господарські санкції, тобто заходи організаційно-правового чи майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків. До юридичної особи можуть бути застосовані такі види санкцій: вилучення прибутку (доходу); адміністративно-господарський штраф; стягнення зборів (обов'язкових платежів); застосування антидемпінгових заходів; припинення експортно-імпортних операцій; застосування індивідуального режиму ліцензування; зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності; анулювання ліцензії (па-

тенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності; обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання; скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання. Отже, юридична природа такої відповідальності полягає у негативній оцінці поведінки правопорушника з боку держави та прямій вимозі або санкції закону застосувати до нього заходи майнового впливу у вигляді відшкодування збитків, сплати неустойки, штрафу, пені або інших несприятливих для правопорушника правових наслідків. Загальним принципом такої відповідальності є державна забезпеченість щодо застосування передбачених договором чи законом майнових та інших господарських санкцій. Держава гарантує застосування їх через систему спеціальних і загальних правозахисних державних органів, функцією яких є саме застосування господарських санкцій [7, с. 277].

Висновки

Проведене дослідження свідчить про необхідність встановлення адміністративної та кримінальної відповідальності юридичної особи за незаконне використання об'єктів права інтелектуальної власності. Оскільки на сьогодні чинне вітчизняне законодавство має достатньо норм, відповідно до яких юридичну особу можна притягти до відповідальності, питання встановлення адміністративної або кримінальної відповідальності юридичної особи є передчасним.

Список використаних джерел

1. *Комментарий к Кодексу РФ об административных правонарушениях* / Под ред. Э. Н. Ренова. – М., 2002. – 1040 с.
2. *Волженкин Б. В.* Уголовная ответственность юридических лиц // Закон. Интернет-журнал Ассоциации юристов Приморья [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://proknadzor.ru/analit>.
3. *Никифоров А. С.* Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. – М., 2002. – 204 с.
4. *The Stationery Office Limited as the Copyright, Design and Patent Act 1988.* – London, 1988.
5. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України* / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К., 2003. – 1056 с.
6. *Стамкулов У. М.* Теоретические проблемы межотраслевой правосубъектности юридического лица // Юрист. – 2000. – № 4. – С. 59–63.
7. *Світличний О. П.* Адміністративні правовідносини у сфері земельних ресурсів України: проблеми теорії та практики правозастосування. – Д., 2011. – 410 с.

Стаття надійшла до редакції 26.06.2014 р.

The article examines theoretical and legal questions of establishment of administrative and criminal responsibility of legal entities for illegal use of intellectual property items.

В статье исследуются теоретико-правовые вопросы установления административной и криминальной ответственности юридических лиц за незаконное использование объектов права интеллектуальной собственности.

УДК 343.985

Владислав Негребецький,*канд. юрид. наук,
доцент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого,
м. Харків*

ПЕРЕВІРКА ПОКАЗАНЬ НА МІСЦІ В СИСТЕМІ СЛІДЧИХ ДІЙ

Стаття присвячена дослідженню сутності та місця перевірки показань на місці в системі слідчих дій, визначенню шляхів удосконалення процедури цієї слідчої дії.

Ключові слова: слідча дія, перевірка показань на місці, слідчий експеримент, метод зіставлення.

Важливим завданням кримінального судочинства є вдосконалення порядку проведення слідчих дій, утворення найбільш оптимальної їх системи та підвищення ефективності її реалізації. Система слідчих дій у кримінальному процесі постійно розвивається й удосконалюється, що неминуче призводить до появи нових засобів одержання інформації. Однією з таких слідчих дій є перевірка показань на місці. Про перевірку показань на місці в системі слідчих дій висловлюються суперечливі думки, і ця дія дотепер не знайшла самостійного нормативного врегулювання у Кримінальному процесуальному кодексі (далі – КПК) України. Проте історія її розвитку та практика застосування переконують у тому, що перевірка показань на місці є необхідним елементом системи слідчих дій.

Метою цієї статті є обґрунтування необхідності існування самостійної слідчої дії – перевірки показань на місці, визначення її сутності та місця в системі слідчих дій.

У криміналістичній літературі перевірку показань на місці розглядають як комплексну слідчу дію, що охоплює та поєднує методи пізнання, пізнавальні прийоми інших встановлених законом форм одержання доказової інформації (допит, огляд місця події, пред'явлення до впізнання та слідчий експеримент). Однак вже протягом тривалого часу відбувається дискусія про її роль, місце та значення в системі слідчих дій.

Зокрема, проблеми, що розглядаються, на рівні дисертаційних досліджень присвятили свої праці А. Андреев, Д. Заяць, О. Зозулінський, О. Маслов, Л. Соя-Серко, В. Стратонов, В. Уваров, М. Хлинцов, О. Циценкова,

І. Чаднова. Разом із тим, на нашу думку, існує необхідність подальшого дослідження природи цієї слідчої дії, її інформаційної сутності, структури отримуваної інформації, психології та тактики, вдосконалення процесуальної регламентації.

У криміналістичній теорії сутність перевірки показань на місці інтерпретується по-різному. Так, Л. Соя-Серко зазначає, що сутність слідчої дії, що розглядається, полягає в показі раніше допитаною особою місця й об'єктів, пов'язаних із розслідуваною подією, в описі нею останньої, демонстрації окремих дій, дослідженні фактичної обстановки даного місця та в зіставленні з нею отриманих повідомлень з метою перевірки наявних і встановлення нових фактичних даних [1, с. 12].

Є. Центров вважає, що сутність перевірки показань на місці полягає у виявленні справжньої поінформованості допитаної особи про подію, що відбулася, її матеріальну обстановку й окремі обставини, що здійснюється шляхом показу нею конкретного місця та пов'язаних із розслідуваною подією об'єктів, отримання при поясненні додаткових показань, відтворення за необхідності на зазначеному місці, шляхах підходу до нього і відходу, своїх дій і дій інших осіб і зіставлення показань цієї особи з наявною матеріальною обстановкою місця події й іншими існуючими доказами [2, с. 37].

Під час перевірки показань на місці встановлюється знає чи ні особа, показання якої перевіряються, розташування місця події, матеріальну обстановку та пов'язані з нею обставини події. Разом із тим про таку «винну поінформованість» свідчить збіг описаних у показаннях ознак обстановки з тими, що мають бути в дійсності. Тому спочатку встанов-

люється саме відповідність отриманих показань справжній картині місця події за допомогою їх зіставлення з останньою. Про поінформованість можна вести мову лише тоді, коли не існує жодної можливості одержання допитаною особою інформації про обстановку з інших джерел, крім особистого перебування на місці (наприклад, із слів інших очевидців події). А такий висновок можна зробити лише за наявності всіх зібраних у справі доказів, а не на підставі результатів однієї тільки перевірки показань на місці.

У деяких літературних джерелах стосовно сутності перевірки показань на місці акцентується увага на спрямованості цієї слідчої дії на отримання нових доказів. Так, В. Герасимов вважає, що така перевірка провадиться з метою одержання доказів і полягає в показі раніше допитаною особою певного місця, пов'язаного з розслідуваною подією злочину, його особливостей та об'єктів, що знаходяться на ньому, а також в одержанні додаткових показань щодо цієї події з демонстрацією в необхідних випадках своїх дій або дій інших осіб [3, с. 426].

На думку І. Чаднової, сутність розглядуваної слідчої дії полягає в отриманні від особи показань про розслідувану злочинну подію на місці, де вона відбувалася, або місці, що стосується цієї події, з одночасним частковим її моделюванням із метою як зіставлення таких показань із обстановкою й умовами місця події, іншими наявними в розпорядженні слідчого матеріалами у справі, так і виявлення нової фактичної інформації, що має значення для розкриття та розслідування злочину [4, с. 14]. З подібним підходом до даного питання, вважаємо, погодитися не можна, оскільки таке розуміння сутності розглядуваної слідчої дії не характеризує її спрямованості на перевірку раніше отриманих показань. Унаслідок цього немає й розмежування між перевіркою показань на місці та допитом. Ця слідча дія призначена для перевірки вже зібраних доказів. Вона здійснюється за умови, що особа, показання якої перевіряються, раніше вже була допитана щодо досліджуваних обставин. Автор іменує таку слідчу дію «перевіркою й уточненням показань на місці». На нашу думку, з цим повною мірою погодитися не можна, оскільки уточнення показань не має самостійного значення, а виступає елементом перевірки. Іншими словами, слідча дія повинна йменуватися перевіркою показань на місці.

Вивчення багатьох теоретичних джерел і слідчої практики дозволило вирізнити ознаки перевірки показань на місці, що характеризують її сутність і надають можливість провести розмежування з іншими слідчими діями. Отже, ознаками перевірки показань на місці є:

- яскраво виражений перевірочний характер (слідча дія призначається для перевірки фактичних даних, що містяться в показаннях обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого чи свідка про пов'язані з певним місцем обставини злочину);

- існування безпосереднього зв'язку між перевіркою показань на місці та допитом, що їй передує (слідча дія не може бути проведена без попереднього допиту, на якому отримується інформація, що потребує перевірки);

- добровільний характер участі особи, показання якої перевіряються, у проведенні цієї слідчої дії;

- безпосередність прибуття з цією особою на місце, про яке вона повідомила у своїх показаннях;

- притаманність власного методу дослідження інформації з метою її перевірки, який дозволяє виявляти та відображати дані, недоступні будь-якому іншому способу одержання доказів, – зіставлення показань з матеріальною обстановкою місця події за допомогою розповіді, демонстрації та пояснень особи, показання якої перевіряються.

Сукупність зазначених суттєвих ознак дозволяє сформулювати визначення поняття «перевірка показань на місці» – це самостійна слідча дія, яка полягає у зіставленні інформації, отриманої під час допиту (та/або ідеальних слідів пам'яті), з матеріальною обстановкою місця події за допомогою розповіді, демонстрації та пояснень особи, показання якої перевіряються, з метою виявлення її поінформованості про дані, що перевіряються або уточнюються, а також встановлення нових фактичних даних.

Отже, слідча дія, що розглядається, має яскраво виражений перевірочний характер. Предметом перевірки є фактичні дані, що містяться в показаннях обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого або свідка, про пов'язані з певним місцем обставини злочину. Показання можуть перевірятися проведенням цієї слідчої дії тільки в тому випадку, якщо відомості, що містяться в них, можуть бути зіставлені з реальною обстановкою на місці, про яке повідомила допитана особа. В іншому випадку така перевірка не дасть додаткової інформації про обставини, що перевіряються.

Важливою ознакою перевірки показань на місці є добровільність участі особи, показання якої перевіряються, у проведенні цієї слідчої дії. Не можна погодитися з позицією авторів, які переконують, що при проведенні такої перевірки отримання згоди допитаної особи, зокрема свідка чи потерпілого, на участь у цій слідчій дії не є обов'язковим [5, с. 64–65]. Але ж участь цієї особи має досить активний характер, що визначається специфі-

кою методів перевірки фактичних даних, застосовуваних у перебігу слідчої дії. Хоча керує процесом її проведення слідчий, особа, показання якої перевіряються, своєю поведінкою, поясненнями та діями значною мірою визначає розвиток даної слідчої дії. Відповідно до вказівок цієї особи здійснюється пересування до місця події; по прибутті слідчий звертає увагу, перш за все, на ті об'єкти й ознаки, на які вона вказує. Необхідно, щоб особа, показання якої перевіряються, самостійно показувала обстановку й об'єкти, пов'язані з досліджуваними обставинами, бо інакше така перевірка втрачає будь-який сенс. Тому згоду особи, показання якої необхідно перевірити, на участь у цій слідчій дії слід розглядати як підставу, необхідну для прийняття слідчим рішення про проведення перевірки показань на місці.

Перевірка показань на місці передбачає використання специфічного методу отримання інформації, що дозволяє виявляти та встановлювати дані, не доступні іншим процесуальним формам одержання доказів. Таким методом є зіставлення показань про пов'язані з певним місцем обставини злочину з фактичною обстановкою на цьому місці, показаною слідчому особою, яка дала показання. Цей метод є різновидом методу порівняння, а останній – основою для перевірочних слідчих дій.

Слід зазначити, що в низці наукових криміналістичних джерел зіставлення при перевірці показань на місці розуміється занадто спрощено: не можна його зводити до простого порівняння усних повідомлень особи, показання якої перевіряються, з фактичною обстановкою місця злочинної події [6, с. 135–139]. Метод зіставлення полягає в одночасному співвідносному дослідженні й оцінці властивостей або ознак, загальних для двох чи більше об'єктів [7, с. 194]. Зіставлення, співвіднесення різних інформаційних систем дозволяє виокремити нову інформацію, якої в ізольованому вигляді в природі не існує [8, с. 67]. У процесуальній правовій літературі зазначається, що ця слідча дія спеціально провадиться для зіставлення фактичних даних – показань підозрюваного, які він дав на допиті, з фактичною обстановкою, показаннями й діями цієї особи на місці, а також результатами огляду місця події й допиту свідків і потерпілого [9, с. 74–75]. Зіставлення інформації із зазначених джерел є специфічною ознакою перевірки показань на місці. За його відсутності слідча дія перетворюється на звичайний допит або огляд місця події.

Процес зіставлення складається з трьох взаємозалежних елементів – розповіді, показу й огляду. Особа, показання якої перевіряються, розповідає про події, що відбулися на даному місці, й обставини, тісно з ними пов'язані.

У порядку уточнення їй можуть бути поставлені запитання слідчим і з його дозволу – іншими учасниками слідчої дії. Однак зміст поставлених запитань не повинен виходити за межі обставин, дослідження яких пов'язано з місцем події [10, с. 13]. Розповідь особи на місці події супроводжується демонстрацією окремих дій і поз, які не мають дослідного характеру, а також показом окремих об'єктів, орієнтирів, що входять до загальної комплексу даної обстановки. Розповідь, що не супроводжується такою демонстрацією, відтворенням минулих дій, перетворюється на звичайний допит і втрачає будь-які ознаки розглядуваної слідчої дії.

Окремі науковці вважають, що обов'язковою умовою ефективності та вірогідності результатів зіставлення є дослідження і фіксація фактичної обстановки місця події для підтвердження правильності показань, що перевіряються, інакше воно позбавляється будь-якого сенсу [10, с. 14]. З таким твердженням погодитися не можна, оскільки розглянутий елемент не є факультативним. На нашу думку, вивчення розташування місця, об'єктів та орієнтирів, зазначених особою, показання якої перевіряються, входить у зміст методу зіставлення. У цьому й полягає взаємозалежність елементів зіставлення показань із фактичною обстановкою, коли розповідь, показ і огляд самі собою втрачають значення самостійної слідчої дії й лише у своїй сукупності утворюють самостійну слідчу дію. Таке поєднання елементів не є механічним; елементи інших слідчих дій вступають при перевірці показань на місці в перетвореному вигляді, вони органічно пов'язані між собою. Кількісна перевага елементів однієї дії над елементами іншої, зміна співвідношення між ними не змінює якості самої слідчої дії [5, с. 19].

Чинним КПК України зазначена слідча дія не передбачена. У кримінально-процесуальному законодавстві Білорусі, Литви, Латвії, Таджикистану, Туркменістану слідча дія, що розглядається, регламентована за назвою «Перевірка показань на місці». Зокрема, в КПК Білорусі, Литви, Латвії, Таджикистану, Туркменістану слідчий експеримент і перевірка показань на місці розмежовані як дві самостійні слідчі дії: ст. 207 і ст. 225 КПК Республіки Білорусь, ст. 204 і ст. 205 КПК Литви, ст. 171 і ст. 173 кримінально-процесуального закону Латвії, ст. 188 і ст. 207 КПК Республіки Таджикистан, ст. 286 і ст. 285 КПК Туркменістану.

Висновки

Перевірка показань на місці на жаль не одержала самостійної регламентації в чинному КПК України. У зв'язку з цим вважаємо

за необхідне передбачити перевірку показань на місці в окремій статті КПК. Пропонуємо проект цієї статті:

«Перевірка показань на місці»

1. З метою перевірки показань свідка, потерпілого, підозрюваного про обставини вчиненого злочину слідчий має право прибути на зазначене цією особою місце та зіставити інформацію, отриману під час його допиту, з матеріальною обстановкою місця події за допомогою пояснень особи, показання якої перевіряються, демонстрації нею обстановки й окремих дій. Для участі в слідчій дії може бути запрошений спеціаліст. Участь особи, показання якої перевіряються, у проведенні слідчої дії є добровільною.

2. Під час проведення слідчої дії особі, показання якої перевіряються, слідчим можуть бути поставлені запитання. При цьому забороняється постановка навідних запитань і виконання дій навідного характеру.

3. Не допускається одночасна перевірка показань декількох осіб.

4. Демонстрація окремих дій не може принижувати гідність осіб, які беруть участь у перевірці показань, або становити небезпеку для їх здоров'я.

5. Про хід і результати перевірки показань на місці складається протокол, який підписують учасники слідчої дії. Під час проведення слідчої дії може застосовуватися фотозйом-

ка, звуко- і відеозапис, можуть бути складені плани, схеми».

Список використаних джерел

1. *Соля-Серко Л. А.* Проверка показаний на месте. – М., 1966. – 91 с.
2. *Центров Е. Е.* Проверка показаний на месте как самостоятельное следственное действие // Российский следователь. – 1999. – № 1. – С. 36–40.
3. *Герасимов В. Н.* Тактика проверки показаний на месте // Криминалистика. – М., 1996.
4. *Чаднова И. В.* Проверка и уточнение показаний на месте: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Томск, 2003. – 24 с.
5. *Хлыщов М. Н.* Проверка показаний на месте. – Саратов, 1971. – 119 с.
6. *Фуфыгин Б. В.* Процессуальные формы проверки показаний на месте // Советское государство и право. – 1978. – № 5. – С. 135–139.
7. *Белкин Р. С.* Собираение, исследование и оценка доказательств: Сущность и методы. – М., 1966. – 293 с.
8. *Шейфер С. А.* Познавательное значение следственных действий и их система // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1972. – Вып. 15. – С. 54–70.
9. *Лузгин И. М.* Расследование как процесс познания. – М., 1969. – 177 с.
10. *Зозулинский А. Б.* Правовые основы и криминалистические методы исследования места события с целью проверки показаний: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1969. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2014 р.

The article is devoted to the research of the essence and place of verifying testimony at the crime scene in a system of investigatory actions, to determination of the ways of improvement of the procedure of this investigatory action.

Статья посвящена исследованию сущности и места проверки показаний на месте в системе следственных действий, определению путей совершенствования процедуры этого следственного действия.

